

**La versió de Josep Maria de Sagarra de la *Commedia*.
Obra patriòtica, obra popular?**

Treball de Fi de Grau

Alba Lóriz i Pou

NIA: 163379

Tutor: Miquel M. Gibert

Facultat d'Humanitats

Any acadèmic 2017-18

Índex

1. Introducció	2
2. Dels inicis a la publicació.....	4
3. L'estela del noucentisme: obra patriòtica?.....	10
4. El públic i la faula: obra popular?	22
5. Dos moments, dues versions	30
6. Conclusions	40
7. Bibliografia	42

1. Introducció

La primera traducció al català de la *Commedia* de Dante Alighieri de què es té constància és la versió d'Andreu Febrer, datada de 1492. Tot i la precocitat d'aquesta primera versió poètica, no es té notícia de cap altra traducció del poema dantesc al català fins a principis del segle XX, moment en què, en un clima cultural propici, es produí una proliferació de versions parcials o interrompudes. Caldria esperar fins a la traducció de Llorenç Balanzó i Pons, Marquès de Balanzó, per disposar d'una versió completa del poema, per bé que en prosa, amb motiu de la celebració del centenari dantesc l'any 1921. Tot i així, el món cultural català seguí esperant un traductor amb un projecte de traducció integral i en vers que prengués el relleu de Febrer.

Aquest es concretà en la figura de Josep Maria de Sagarra, que el 1935 inicià una col·laboració amb *La Veu de Catalunya* per tal de publicar setmanalment i de forma alterna la versió d'un cant i d'un comentari d'aquest a càrrec del mateix traductor a les pàgines de la capçalera. L'esclat de la Guerra Civil va interrompre el projecte, i caldria esperar fins als anys 1947, 1949 i 1951 per veure publicada en tres volums de bibliòfil la versió de Sagarra profundament revisada i completa, i encara fins al període de 1950 a 1952 per a la seva aparició, també en tres volums, en una col·lecció de difusió general a càrrec de l'editorial Alpha.

En el treball que ens ocupa, pretenem apuntar com una contextualització de la traducció de Josep Maria de Sagarra de la *Divina Comèdia*, així com la manera d'entendre el poema per part del traductor, explica algunes de les seves característiques i solucions. Es tracta d'una aproximació a la relació entre el projecte de traducció i el context d'arribada per tal de veure com molts aspectes del primer poden explicar-se a partir del segon.

El treball s'articula en quatre apartats principals seguits d'una secció dedicada a les conclusions. En el primer apartat, de caràcter més històric, s'exposen l'origen i el desenvolupament del projecte de traducció de la *Divina Comèdia* per part de Josep Maria de Sagarra, amb especial atenció la relació d'aquests amb les particularitats del context històric en què es van emmarcar.

El segon apartat apunta l'encaix de la versió poètica en dos fenòmens del panorama cultural català de principis de segle especialment rellevants per a

entendre el projecte: l'impuls programàtic de les traduccions al català d'obres de la literatura universal i un corrent italianista que posà l'atenció en una imatge d'Itàlia centrada en el seu patrimoni cultural dels segles XIV i XVI. Ambdós estan estretament relacionats amb el noucentisme, fet que ens permet reflexionar quant a l'encaix de la traducció en el marc de les realitzacions tardanes del moviment.

El tercer apartat es centra en la concepció de la *Divina Comèdia* i en les manifestacions programàtiques quant als criteris de traducció per part de Sagarra, i en com aquests permeten explicar algunes de les seves característiques, fet que s'exemplifica a partir de la qualificació de la traducció, per bé que controvertida, de traducció *popular*, en un doble sentit d'*accessible* i de propera a la literatura tradicional.

Les particularitats de la cronologia de l'elaboració i la publicació de la traducció de la *Divina Comèdia* han fet que hagin arribat fins als nostres dies dues versions dels primers 28 cants i dels primers 27 comentaris corresponents. La quarta secció del treball recull una anàlisi comparativa preexistent dels dos estadis de la versió poètica i la fa extensiva a l'estudi dels comentaris. Els canvis en la cultura d'arribada es presenten com un possible desencadenant dels canvis en els criteris de traducció i d'interpretació del text dantesco per part de Josep Maria de Sagarra.

Amb la insistència a referir-nos a la versió de Sagarra com un *projecte* volem suggerir una visió de la traducció com un fenomen que es desplega en el temps i que implica una multiplicitat de factors, com poden ser les possibles relacions de mecenatge, els criteris amb què s'escull un original, els objectius que es persegueixen amb la seva traducció, el mitjà en què aquesta apareix o les condicions del context de recepció. És des d'aquest enfocament ampli, i amb una concepció de l'obra de traducció com a obra integrada en la cultura d'arribada, que volem aproximar-nos a la tasca de Sagarra com a traductor de la *Commedia*.

2. Dels inicis a la publicació

El 16 de juny de 1935, *La Veu de Catalunya* publicà en portada un extens article de Manuel Brunet i Solà en què anunciava, sota el titular "Una bona notícia", la imminent publicació d'una traducció de la *Commedia* de Dante Alighieri a les pàgines del diari.¹ El projecte, fruit d'una col·laboració de Josep Maria de Sagarra amb la capçalera, consistiria en alternar setmanalment la publicació de la versió d'un cant i d'un comentari a càrrec del mateix traductor corresponent al cant aparegut la setmana anterior. El diari no va estalviar esforços en promocionar el projecte, que estava previst que obrís la secció de cultura durant els següents quatre anys i mig: el 25 de juny, Manuel de Montoliu firmava un article dedicat a la figura de Josep Maria de Sagarra com a traductor de la *Commedia*² i l'endemà mateix, 26 de juny, el propi Sagarra avançava en una altra peça algunes consideracions sobre la seva traducció.³

S'han plantejat diverses hipòtesis quant a l'origen de la col·laboració de Josep Maria de Sagarra amb *La Veu de Catalunya* per a la traducció de la *Commedia*, com ara la possibilitat que es tractés d'una iniciativa que el mateix traductor proposà a Francesc Cambó o bé un encàrrec d'aquest últim al primer. Tot i així, Francesc Montero i Aulet ha demostrat que en realitat es tractà d'una proposta de Manuel Brunet, periodista i amic de Josep Maria de Sagarra, amb qui va compartir redacció a *La Publicitat* i a *Mirador*, a més de coincidir en els cercles culturals del moment, concretament a les tertúlies de l'Ateneu Barcelonès la "Penya Gran", de Joaquim Borralleras, i, ja als anys trenta, "La Caverna", presidida per Manuel Sagnier, advocat i filòsof vinculat a la Lliga Regionalista.⁴

Així ho explicà el mateix Brunet en un article publicat anys més tard, el 28 de març de 1953, a la revista *Destino*, amb motiu de la publicació de l'últim volum de la versió de la *Divina Comèdia* de Josep Maria de Sagarra a l'editorial Alpha, en què recordà com s'havia començat a interessar per la *Commedia* durant l'adolescència

---

¹ Brunet, Manuel (1935). "Una bona notícia". *La Veu de Catalunya* 16 de juny 1935: 1, 19.

² Montoliu, Manuel de (1935). "Josep M. de Sagarra traductor de la Divina Comèdia". *La Veu de Catalunya* 25 de juny 1935: 10.

³ Sagarra, Josep Maria de (1935). "La meva traducció del Dant". *La Veu de Catalunya* 26 de juny 1935: 7.

⁴ Montero i Aulet, Francesc (2015). "Manuel Brunet i Josep M. de Sagarra: retrat d'una admiració literària". *Estudis Romànics* 37: 454.

quan, ajudant a retirar llibres del despatx de Torras i Bages per indicació del bisbe, havia vist repetidament damunt l'escriptori d'aquest últim un exemplar del poema dantesc. Anys més tard, essent Brunet redactor en cap de *La Veu de Catalunya*, en una tertúlia nocturna a l'Ateneu Barcelonès, amb l'objectiu d'aconseguir la col·laboració de Sagarra amb la capçalera, li va proposar el projecte de traducció de la *Divina Comèdia* amb el format amb què posteriorment apareixeria a les pàgines del diari, alternant cants i comentaris. Josep Maria de Sagarra acceptà, fent notar la magnitud de la labor, i el dia següent es tancaren les negociacions amb Ramón d'Abadal, director del diari, i Francesc Cambó. Aquest últim, en tant que líder de l'aleshores ja Lliga Catalana, de la qual *La Veu de Catalunya* era un dels principals òrgans de difusió, tenia l'última paraula en les negociacions. En paraules de Brunet, Cambó acceptà el projecte "punto por punto".⁵

L'anècdota sembla explicar per què, en l'article que publicà el mateix Brunet a *La Veu de Catalunya* anunciant la imminent publicació dels cants, el periodista considerava tenir "un cert dret" a ser qui donava a conèixer la notícia.⁶ Així mateix, Montero i Aulet ha assenyalat que es conserva al Fons Manuel Brunet i Solà de la Universitat de Girona un volum de *l'Infern* amb la següent dedicatòria de Josep Maria de Sagarra a Brunet, que confirmaria aquesta versió de la gènesi del projecte de traducció:

A Manuel Brunet, en record d'unes nits ja llunyanes, en les quals, i en la nostra discretíssima caverna del "Ateneu Barcelonès" la seva amistat fou el primer acudit i el primer impuls que em decidí a començar aquesta traducció de la *D. C.* I ja un cop iniciada, fou en les nostres converses que s'intercanvià la primeríssima lectura d'aquests cants. Amb els millors records del seu vell amic. Josep Maria de Sagarra⁷

Val a dir, però, que en l'article que publicà Sagarra a les pàgines de *La Veu de Catalunya* el 26 de juny de 1935 avançant algunes consideracions sobre la traducció que s'iniciaria una setmana més tard, el poeta explicava que ja abans de la proposta de Brunet s'havia sentit temptat a emprendre la labor de traducció de la *Commedia*:

---

⁵ Brunet, Manuel (1953). "La Divina Comedia de José María de Sagarra". *Destino* 28 de març 1953: 23-24.

⁶ Brunet, Manuel (1935). "Una bona notícia". *La Veu de Catalunya* 16 de juny 1935: 1, 19.

⁷ Montero i Aulet, Francesc (2015). "Manuel Brunet i Josep M. de Sagarra: retrat d'una admiració literària". *Estudis Romànics* 37: 451-470.

La idea de traduir el Dant no m'ha vingut de sobte, ni com un dolor físic, ni com un raig de divina inspiració. Des que tenia dotze anys, i ara en tinc quaranta un, que he anat llegint cada vegada amb més interès i amb més consciència la monumental obra dantesca, la qual és per mi, com per a molts, un pou inexhaurible de grandesa insospitada. Fa molt de temps que m'ha temptat, en diverses ocasions, questa ambició de fer viure en el nostre català el poema únic. D'aquesta ambició, me n'han distret, naturalment, altres feines, però no l'han esborrada; l'ambició ha persistit, i en aquesta darrera època, més insistent encara, malgrat la feina de ploma, que com més va més m'obliga al treball; però l'ambició i el desig esperaven una avinentesa que fes possible una tasca de tals proporcions, sense trencar d'una manera massa sobtada la meua trajectòria natural (*sic*).⁸

La publicació de la traducció es va iniciar el 3 de juliol de 1935 amb el primer cant de l'*Inferno*.⁹ Una setmana més tard, va aparèixer el comentari de l'autor sobre aquest primer cant.¹⁰ Per bé que estava prevista la traducció del conjunt de la *Commedia*, el projecte es va veure interromput per l'inici de la Guerra Civil, de manera que només van arribar a veure la llum en premsa els primers 28 cants i els 27 primers comentaris.

Malgrat la interrupció de la publicació, Josep Maria de Sagarra no va abandonar el projecte de traducció de la *Commedia*, sinó que s'ha tendit a considerar que continuà la versió durant els anys del viatge a Tahití i a la Polinèsia, de l'exili a París i un cop retornat a Catalunya el 1940. En aquest sentit, entre els motius que haurien portat el poeta a seguir amb el projecte, s'ha mencionat, d'una banda, un sentit de responsabilitat amb la cultura i amb la llengua catalanes, que emmarcarien la traducció en el conjunt d'activitats clandestines i orientades a la resistència contra el règim franquista que va dur a terme Sagarra durant els primers anys de la postguerra, i, d'altra banda, les necessitats econòmiques de l'autor. Quant a aquest últim punt, Sagarra va veure en les traduccions d'obres universals al català una possible font d'ingressos en el difícil context cultural de la postguerra gràcies a les relacions de mecenatge. En el cas de la versió de la *Commedia*, Sagarra va treballar sota l'empara del mecenatge de Francesc Cambó, el

---

⁸ Sagarra, Josep Maria de (1935). "La meua traducció del Dant". *La Veu de Catalunya* 26 de juny 1935: 7.

⁹ Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant primer. L'esgarriament, el fals camí i la guia segura". *La Veu de Catalunya* 3 de juliol 1935: 8.

¹⁰ Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. La Selva, les feres i Virgili". *La Veu de Catalunya* 10 de juliol 1935: 8.

qual havia estat implicat en el finançament de la traducció des dels temps de la seva publicació a les pàgines de *La Veu de Catalunya*.¹¹ Va ser també en aquest moment quan l'autor inicià les traduccions del teatre de Shakespeare.

Més endavant, Josep Maria de Sagarra faria referència a la represa de la tasca de revisió del text publicat a *La Veu de Catalunya* en el comentari del cant XXIII de *l'Infern* de la versió que es publicà a l'editorial Alpha l'any 1950. El traductor, en explicar els motius que el van portar a modificar la seva interpretació d'un vers de l'original dantesc i a fer les modificacions pertinents en la traducció, deia haver començat la revisió de la primera versió cinc anys després de la seva aparició en premsa,¹² fet que ens situaria als anys 1940 i 1941, en funció de si prenem com a referència l'inici de la col·laboració amb *La Veu de Catalunya* o la publicació a les pàgines del diari del cant XXIII. Aquesta referència es podria interpretar com un indicatiu de l'inici de la represa de la tasca de revisió i traducció de la *Divina Comèdia*, tot i que Sagarra fa referència textualment només a la labor de revisió i, per tant, no queda clar si l'autor havia abandonat la traducció del poema dantesc al llarg d'aquests cinc anys o bé l'havia continuat i només després s'havia ocupat de la revisió.

En qualsevol cas, el 1941 Francesc Cambó va sol·licitar un permís per a la publicació de la versió del poema dantesc, fet que ens porta a pensar que en aquell moment la versió revisada i completa del poema i dels comentaris corresponents ja estava enllestida. N'és també un indicatiu un fragment d'una carta de Miquel Ferrà a Maria Antònia Salvà del 26 de juliol de 1941, recollit per Gabriella Gavagnin, en què l'informa de la traducció i d'una mostra de suport del règim feixista italià a la tasca del traductor: "Ja saps que En Sagarra ha traduït tota la *Divina Comèdia*? En Cambó ha subvencionat esplèndidament la versió i Mussolini ha fet enviar al traductor, com a obsequi i testimoni de gratitud, la millor edició de Dante a Itàlia".¹³

Tot i la mostra de suport del règim feixista italià, el primer permís sol·licitat per Francesc Cambó, així com un segon demanat quatre anys més tard per l'editorial

---

¹¹ "Sagarra i Castellarnau, Josep Maria". *Diccionari de la traducció catalana*. 13 de juliol 2018. <http://www.visat.cat/diccionari/cat/traductor/773/sagarra-i-castellarnau-josep-maria.html>

¹² Alighieri, Dante (1950-1952). *La Divina Comèdia*. Traducció de Josep Maria de Sagarra. 3 vols. Vol. 1: *Infern*. Barcelona: Alpha. 269-280.

¹³ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 228.

Alpha, fundada pel mateix Cambó l'any 1926, van ser denegats. La negativa a autoritzar la publicació s'emmarca en la tendència general de la censura franquista a l'època. Manuel L. Abellán ha proposat una periodització de l'activitat de censura durant la dictadura en dues etapes, la divisió de les quals fixa el 1966 amb l'aplicació de la Llei de Premsa i Impremta; tot i així, ha assenyalat com a tret diferencial de la censura aplicada al llibre en castellà respecte al català el fet que en el primer cas la persecució era parcial, centrada només en una part dels llibres o dels autors, mentre que en el segon anava orientada a la destrucció del públic lector en català i, per tant, era total.¹⁴ Al seu torn, Francesc Vallverdú, basant-se en un estudi de Maria Josepa Gallofré, ha proposat una periodització en cinc etapes, les dues primeres de les quals poden contribuir a explicar el procés de publicació de la versió en volum de la *Divina Comèdia* de Josep Maria de Sagarra: de 1939 a 1945, el règim es proposà la destrucció del llibre i del públic lector català i, excepte algun llibre religiós, la publicació en català va ser inexistent, mentre que de 1946 a 1951, amb la victòria dels aliats, el règim franquista va suavitzar lleugerament la restricció amb l'autorització arbitrària d'algunes obres en català.¹⁵ En aquesta estreta permissivitat van confluïr diferents crisis de l'estat franquista del moment i la resposta d'iniciatives editorials per tal d'aconseguir obrir un espai en català en al cultura pública. El règim franquista va adoptar criteris aparentment més permissius, autoritzant la publicació arbitrària d'algunes obres en llengua catalana, tot i que el criteri emprat per a la selecció de les obres autoritzades suggereix una estratègia de fons ben articulada per tal de mantenir la repressió tot i l'aparença de major flexibilitat.¹⁶ En aquest sentit, es va permetre l'aparició d'obres que contribuïen a projectar una imatge de la llengua i la cultura catalanes com quelcom residual, com per exemple publicacions amb un contingut clarament folklòric. En el terreny de les traduccions, es va prohibir qualsevol versió al català de la qual es disposés d'un equivalent en castellà per la seva suposada inutilitat. Així mateix,

---

¹⁴ Vallverdú, Francesc (2013). "La traducció i la censura franquista: la meva experiència a Edicions 62". *Quaderns. Revista de traducció* 20: 10.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Murgades, Josep (1992). *Ressenya de L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*, de Maria Josepa Gallofré i Virgili. *Els Marges* 45: 113-115.

destaca la condició imposada a la Fundació Bernat Metge d'acompanyar el text català de la corresponent traducció castellana.¹⁷

En aquest context, les edicions de bibliòfil van suposar un recurs per a la publicació de versions en català, de forma clandestina o amb autorització del règim per a tiratges limitats d'algunes obres concretes, ja que es considerava que no tindrien una difusió general. Sagarra va fer ús d'aquestes edicions en el context de la postguerra per a poder seguir publicant, ja que la tasca podia ser clandestina pel nombre limitat d'exemplars, i per motius econòmics, ja que li deixaven un marge ampli de beneficis.¹⁸ Va ser precisament en una edició de bibliòfil editada a Sabadell per Joan Sallent Sucre i amb un tiratge limitat de 400 exemplars que va sortir publicada per primera vegada en tres volums la traducció completa de la *Divina Comèdia* de Josep Maria de Sagarra els anys 1947, 1949 i 1951. Segons Gavagnin, la impressió es va autoritzar el 1948,¹⁹ fet que podria suggerir que el primer volum es va publicar en la clandestinitat.²⁰ El 1950 es va obtenir el permís per a la reimpressió en una edició normal de tiratge limitat,²¹ que publicà entre 1950 i 1952 l'editorial Alpha, encetant la col·lecció "Clàssics de tots els temps". Es tracta d'un dels primers permisos que es van concedir a una traducció en català, fet que es va justificar per al seu valor en tant que "recreació" literària.²² El 1955 la mateixa editorial en publicà una segona edició en un únic volum, que podem considerar la definitiva pel fet de ser l'última publicada en vida de Josep Maria de Sagarra.

---

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Palomo Berjaga, Vanessa (2016). "Josep Maria de Sagarra, traductor de "Macbeth": anàlisi i comparació amb l'original de Shakespeare i amb les traduccions franceses, castellanés i catalanes precedents". Tesi doctoral. Universitat Pompeu Fabra.

¹⁹ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 228.

²⁰ Va ser també en edicions de bibliòfil que es van començar a publicar les traduccions de Josep Maria de Sagarra del teatre de Shakespeare. En total van veure la llum set volums, cadascun dels quals contenia quatre obres. Per la relació completa d'obres, vegeu Palomo Berjaga, Vanessa (2016). "Josep Maria de Sagarra, traductor de "Macbeth": anàlisi i comparació amb l'original de Shakespeare i amb les traduccions franceses, castellanés i catalanes precedents". Tesi doctoral. Universitat Pompeu Fabra. 224.

²¹ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 228.

²² *Ibidem*.

3. L'estela del noucentisme: obra patriòtica?

La gènesi del projecte de la versió de la *Divina Comèdia* de Josep Maria de Sagarra es donà en el tram final del període d'efervescència cultural, renovació de valors i canvis estètics que van suposar els anys vint i trenta a Catalunya, moment en què, com bé ha sintetitzat Xavier Pla, el declivi de l'hegemonia noucentista i la prohibició imposada per la dictadura de Primo de Rivera quant a l'ús del català en la major part dels àmbits de l'esfera pública van desembocar involuntàriament en "una concentració de reaccions socials i d'iniciatives literàries, editorials i de mecenatge cultural que van permetre que finalment la cultura catalana accedís, més bé o més malament, a una modernització homologable a les del seu context europeu".²³ La creació d'una premsa periòdica catalana de qualitat i popular alhora, el debat entorn a l'any 1925 sobre la definició de la novel·la, la renovació del panorama editorial català o l'augment i la diversificació de les traduccions d'obres estrangeres en llengua catalana són només alguns dels molts elements que recull Pla per tal de donar una visió panoràmica d'aquest context cultural en vies de renovació.

Si bé la primera versió incompleta de la *Divina Comèdia* de Josep Maria de Sagarra apareix en aquest context, en les pàgines que segueixen volem apuntar com el projecte es pot inscriure en l'estela del noucentisme i, molt especialment, de dos fenòmens que van tenir una rellevància especial i als quals es donà un ús programàtic durant els anys d'apogeu del moviment: d'una banda, l'impuls de les traduccions d'obres de la literatura universal al català i, d'altra banda, una corrent italianista especialment influent en els cercles intel·lectuals catalans a finals dels anys deu i principis dels vint. En aquest sentit, i tenint en compte els vincles del catalanisme polític amb el noucentisme i el debat entorn als límits temporals d'aquest últim, la versió poètica de Sagarra podria considerar-se una resposta tardana a unes aspiracions i un programa articulats pel noucentisme durant els seus anys d'apogeu.

---

²³ Rossich, Albert (coordinació). *Panorama crític de la literatura catalana*. Barcelona: Vicens Vives, 2010. Vol. V de *Segle XX. Del modernisme a l'avantguarda*. Sota la direcció d'Enric Bou. 6 vols. 2009-2011. 384-403.

Quant a la naturalesa del noucentisme, són molts els autors que s'hi han aproximat, aportant-ne visions diverses en funció de si n'emfatitzen la vessant estètica o la ideològica, o bé el presenten com un conjunt de fenòmens històrics motivats per factors econòmics als quals la historiografia literària ha volgut donar més coherència de la que tingueren en realitat.²⁴ En conjunt, la diversitat d'aproximacions evidencia la complexitat del noucentisme i la necessitat d'una visió global per a la seva comprensió. No pretenem entrar aquí en aquest debat, però sí puntualitzar que, per al treball que ens ocupa, hem tingut en consideració propostes inscrites en les tres grans línies d'interpretació, entenent que cadascuna d'elles pot contribuir a la comprensió del moviment i a il·luminar alguns dels seus aspectes. No volem tampoc aportar una enèsima síntesi dels conceptes nuclears del noucentisme ni de les seves principals línies d'actuació, però sí apuntar-ne dos aspectes que creiem pertinents per a una aproximació a la traducció de la *Divina Comèdia* de Josep Maria de Sagarra.

D'una banda, un dels punts que aporta complexitat a l'estudi del noucentisme és el seu vincle amb el catalanisme polític i, molt especialment, amb la Lliga Regionalista. Segons Jordi Castellanos, fins el 1906, any en què situa l'aparició del noucentisme, *La Veu de Catalunya* i la Lliga Regionalista havien incorporat en el seu discurs una aposta per la modernitat però no disposaven d'una proposta coherent. Aquesta es concretà amb l'aparició del noucentisme, que Castellanos defineix com "la política cultural de la Lliga Regionalista",²⁵ matisant-ne, però, algunes particularitats, com ara el fet que a la gènesi i al capdavant del moviment no hi trobem intel·lectuals o tècnics del partit, sinó joves escriptors, especialment Josep Carner i Eugeni d'Ors. Castellanos considera que l'objectiu del moviment era la creació d'una nova burgesia culta, preparada, capaç d'ordenar el país",²⁶ fet que entronca amb l'acció institucional i intervencionista del partit i amb la justificació d'aquesta des de les files noucentistes:

La "higiene", l'urbanisme, la creació d'escoles, la modernització de les institucions, tot això forma part del procés històric, però no és pròpiament "noucentista". Allò que és

---

²⁴ *Ibíd.*, 314-319.

²⁵ Castellanos, Jordi (1995). "El noucentisme: una proposta de cultura". *L'Avenç. Revista d'història i cultura* 194: 20-21.

²⁶ *Ibíd.*

noucentista és la proposta i les accions concretes d'ordenació d'aquest procés realitzades pel sector intel·lectual en col·laboració amb el poder polític.²⁷

Pel que fa a l'activisme lingüístic en particular, Josep Grau Mateu ha assenyalat que la Lliga Regionalista va incloure des d'un principi entre els principals eixos del seu programa el reconeixement del català com a llengua de cultura, l'expansió del seu ús públic i la reivindicació dels seus drets com a llengua oficial.²⁸ Durant el darrer quart del segle XIX, des de les files del primer catalanisme polític s'havia dut a terme una defensa de la llengua catalana que Grau Mateu considera utòpica pels pocs avenços reals aconseguits, mentre que a principis del segle XX la Lliga Regionalista va situar la qüestió de la llengua catalana al capdavant de la seva agenda política. L'activisme lingüístic de la Lliga es va concretar en un front intern, orientat a la codificació del català, i un d'extern, destinat a impulsar la presència de la llengua en els àmbits oficials. Abans de 1907, aquesta defensa de la llengua catalana va formar part del discurs polític de la Lliga, però va ser sobretot en el període de 1907 a 1923 que es van dur a terme accions concretes. A partir de 1923, la dictadura de Primo de Rivera va imposar un castellanisme radical, i les polítiques lingüístiques per a la defensa de l'ús del català no es reactivarien fins al període de la República, en un context diferent.

La història de l'activisme lingüístic de la Lliga Regionalista és pertinent aquí per tal d'apuntar com en la defensa del català conflueixen els postulats noucentistes i una agenda política preexistent en el partit abans de l'aparició del moviment, fet que en reafirma la relació. En considerar els vincles entre les files noucentistes i la Lliga Regionalista, mereix una menció la figura de Francesc Cambó, líder de la Lliga Regionalista des de la mort d'Enric Prat de la Riba l'any 1917, que, a partir dels anys vint, va dur a terme una important labor de mecenatge cultural.²⁹ Com hem assenyalat, fou Cambó, en tant que capdavanter de la Lliga Regionalista, esdevinguda Lliga Catalana en el moment de gestació de la versió de Sagarra de la *Divina Comèdia* a *La Veu de Catalunya* després de la reestructuració del partit entre 1932 i 1933, qui tingué l'última paraula en les negociacions per a la publicació de

---

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Grau Mateu, Josep (2005). "La Lliga Regionalista i la llengua catalana (1901-1923)". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 16: 262.

²⁹ Puig, Lluís M. de (1998). "Francesc Cambó: paradoxes i contradiccions. Una història en revisió". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 39: 367-394.

la traducció a les pàgines del diari del partit; així mateix, durant la postguerra Cambó va finançar la traducció i va dur a terme part de les gestions per tal d'obtenir permís de publicació.

Un altre aspecte a tenir en compte referent al noucentisme en considerar la traducció de la *Commedia* de Josep Maria de Sagarra en l'estela del moviment és el debat entorn als seus límits temporals. Ja hem apuntat que el període de màxima incidència de la Lliga Regionalista i, paral·lelament, de les seves accions en l'àmbit de l'activisme lingüístic, s'interromp amb l'inici de la dictadura de Primo de Rivera. Pel que fa al noucentisme, se n'han proposat diverses perioditzacions, condicionades també per la diversitat d'aproximacions a la naturalesa del moviment. En termes generals, es tendeixen a situar els anys de màxima influència noucentista entre 1906 i 1923. Tot i així, són nombrosos els autors que assenyalen la pervivència de molts aspectes del noucentisme -ja sigui posant l'accent en qüestions estètiques, ideològiques o realitzacions concretes en l'àmbit cultural- més enllà del tall que suposà la dictadura. En paraules de Vinyet Panyella:

Els límits del Noucentisme constitueixen, a hores d'ara, tema de debat entre els que determinen que el final d'una estètica i d'una programació cultural es perllonga més enllà de la permanència de les condicions polítiques i culturals que la van propiciar, el 1939, i els que mantenen que existeix un "epíleg de postguerra", a manera de resurrecció no gens exempta de nostàlgia que s'extingeix amb la mort física de les figures més destacades del Noucentisme [...]. Sembla acceptable que, a efectes de la història cultural, el noucentisme es perllonga fins al 1936, i que a efectes estètics, la fi la marca la mort dels escriptors i artistes més destacats.³⁰

Fetes aquestes consideracions quant al noucentisme, i centrant-nos ara en el primer dels dos fenòmens que ens ocupen, el projecte de traducció de Josep Maria de Sagarra de la *Divina Comèdia* s'inscriu en una tendència a impulsar les traduccions al català d'obres de la literatura universal. Jaume Vidal Alcover ha situat l'inici d'aquesta tendència al llarg del segle XIX per part dels renaixentistes catalans, que haurien vist en la tasca de traducció una eina per a la campanya de recuperació de la llengua; a tall d'exemple, fa referència a la presència de traduccions d'autors francesos, italians i d'altres llengües entre les novel·les de

---

³⁰ Rossich, Albert (coordinació). *Panorama crític de la literatura catalana*. Barcelona: Vicens Vives, 2010. Vol. V de *Segle XX. Del modernisme a l'avantguarda*. Sota la direcció d'Enric Bou. 6 vols. 2009-2011. 285.

fulletó que publicava *La Renaixensa*.³¹ Aquesta publicació esdevingué posteriorment un espai de refugi per als antimodernistes i inclogué la traducció d'alguns noms que no van exercir tot el seu potencial de renovació en la literatura catalana pel mitjà en què es van publicar i els criteris amb què es van dur a terme, ja que no es van integrar "dins un sistema literari obert a l'Altre, a la novetat, a la universalització".³²

Segons Jordi Castellanos, aquesta concepció de la traducció contrasta amb l'aproximació que se'n va fer des del modernisme, que hi va veure un instrument de renovació i d'universalització de la cultura i va saber-lo vincular a la campanya d'actualització de la llengua que es duia a terme des de les pàgines de *L'Avenç*; en aquesta línia, destaca com a principal iniciativa la Biblioteca Popular de l'Avenç. Així mateix, la dedicació de Joan Maragall a la labor de traducció respongué a la voluntat de recuperar el prestigi de la llengua catalana i perseguí la fi de l'aïllament de la cultura catalana en termes espacials, amb una obertura al món, i temporals, amb el contacte amb un passat literari del qual la literatura catalana s'havia vist mancada.³³

Tot i així, va ser des de les files noucentistes que l'activitat traductora es va intensificar i va adoptar un rol primordial. Segons Joan Sellent Arús, l'impuls es degué a "una estratègia nova i clarament definida: la de contribuir, amb les versions al català de textos universals, a la fixació d'un model de llengua literària moderna a partir de la codificació gramatical de Pompeu Fabra".³⁴ Josep Murgades, en canvi, ha restat valor programàtic a les traduccions anteriors al noucentisme per subratllar que va ser en el marc d'aquest últim que es donaren "les condicions necessàries d'institucionalització cultural i de requeriments formals perquè el fet d'incorporar al català obres mestres de totes les literatures esdevingués alguna cosa més que simple *divertimento* ocasional per part de quatre lletraferits

---

³¹ Vidal Alcover, Jaume (1983). "Josep M. de Sagarra, traductor". *Estudis escènics. Quaderns de l'Institut del Teatre de la Diputació de Barcelona* 23: 76.

³² Castellanos, Jordi (2002). "Les traduccions a Catalunya". *Associació d'Escriptors en Llengua Catalana. Federació Galeusca*. 13 de juny de 2018. https://www.escriptors.cat/?q=galeusca_cronologia_ponencies_2002_traduccionscatalunya

³³ Rossich, Albert (coordinació). *Panorama crític de la literatura catalana*. Barcelona: Vicens Vives, 2010. Vol. V de *Segle XX. Del modernisme a l'avantguarda*. Sota la direcció d'Enric Bou. 6 vols. 2009-2011. 185.

³⁴ Sellent Arús, Joan (1998). "La traducció literària en català al segle XX: alguns títols representatius". *Quaderns. Revista de traducció* 2: 24.

desvagats".³⁵ En aquest context, segons l'autor, la traducció va passar a considerar-se una pràctica que enfortia la identitat lingüístico-cultural i a ocupar un paper privilegiat en els noucentisme, fet que es justificà amb raons lingüístico-formals, històrico-culturals i vinculades més específicament al discurs noucentista. Quant a les primeres, la traducció va ser entesa com "una aportació imprescindible al coetani procés de confrontació del català modern com a llengua de cultura, apta per a tot ús elevat".³⁶ Pel que fa a les segones, es va veure en la traducció una manera de cobrir un buit en la història de la cultura catalana que es considerava la causa de bona part dels seus problemes.³⁷ Finalment, la tasca de traducció era coherent amb els supòsits ideològics afins al noucentisme, especialment amb aquells vinculats a la noció d'"imperialisme", sinònim en aquell moment de vitalitat i impuls creador, oposat a qualsevol forma de localisme o provincialisme i concepte central per a l'intervencionisme burgès del moment.³⁸

Quant al segon fenomen que ens ocupa, Gabriella Gavagnin ha dedicat un extens estudi a l'atenció per part de molts dels grans noms de la intel·lectualitat catalana a una determinada visió d'Itàlia, centrada sobretot en la valoració de la cultura dels segles XIV-XVI, en els darrers anys de màxima influència del noucentisme i que es pot vincular a aquest últim tant en termes d'estètica com d'ideologia i de realitzacions concretes. En paraules de l'autora:

A causa de la confluència en una mateixa conjuntura història de factors com el nacionalisme cultural, la formació del pensament historiogràfic català i el component classicista de l'estètica noucentista, la literatura i l'art italians, i concretament el seu patrimoni trescentesc i renaixentista, adquireixen un valor ideològic i simbòlic en el panorama català dels anys vint fins al punt que cap de les referències a Itàlia no podrà prescindir-ne i s'hi haurà de remetre, tant per reafirmar-lo com per contrastar-lo.³⁹

La incidència d'aquest filó italianitzant, en el qual van tenir un paper destacat figures com Josep Aragay, Carles Riba, Eugeni d'Ors o Tomás Garcés, es va posar de manifest en aspectes de la cultura catalana diversos i alhora interrelacionats com

---

³⁵ Murgades, Josep (1994). "Apunt sobre noucentisme i traducció". *Els Marges* 50: 93.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, 94.

³⁸ *Ibidem*, 95.

³⁹ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 8.

per exemple una reacció classicitzant en el terreny estètic,⁴⁰ la tasca de projecció cultural duta a terme per Joan Estelrich des de les oficines d'Expansió Catalana, la configuració de la historiografia literària catalana o les polítiques de traducció.

Gavagnin situa el punt culminant d'aquesta tendència en les celebracions, l'any 1921, del sisè centenari de la mort de Dante Alighieri, que considera la fita que va evidenciar la força expansiva del discurs italianista. Les celebracions van respondre a la crida articulada sobretot per Joan Estelrich i Magí Morera i Galícia durant la segona meitat de 1920 i van superar totes les previsions, amb un gran nombre de mostres d'homenatge entre les quals són especialment rellevants per al nostre estudi les traduccions al català del poeta italià. El recompte ofert per Gavagnin inclou tretze traductors que van oferir mostres de versos de les *Rime* o de la *Commedia*: Joaquim Ruyra, Miquel Costa i Llobera, Josep Lleonart, Josep Carner, Antoni Rubió i Lluch, Llorenç de Balanzó, Narcís Verdaguer i Callís, Antoni d'Espona, Josep Franquesa i Gomis, Antoni Bulbena, Josep M. Rovira Artigas, Francesc Matheu i Juli Vila Ortiz. D'entre els autors del llistat, la majoria van fer traduccions parcials d'un cant o d'un sonet, però destaquen tres noms que van aproximar-se a la *Commedia* de manera orgànica i sistemàtica: Llorenç de Balanzó, Narcís Verdaguer i Callís i Antoni d'Espona.⁴¹

L'italianisme com a fenomen col·lectiu es va anar deixatant progressivament a partir de la meitat dels anys vint, fet que l'autora atribueix a una multiplicitat de factors, entre els quals trobem el context polític i institucional de la dictadura de Primo de Rivera, un canvi en les circumstàncies personals dels protagonistes del corrent i el fracàs o l'abandó de moltes de les iniciatives que s'havien projectat en el clima d'efervescència del centenari dantesc. Tot i així, Gavagnin ha assenyalat com va ser precisament al llarg dels anys trenta quan es van donar les condicions necessàries, especialment en termes de professionalització dels escriptors, per consolidar "una nova dimensió del treball intel·lectual, cada vegada menys vinculat al voluntarisme [en la que] va tenir cabuda un projecte finançat d'una versió

---

⁴⁰ Jaume Vallcorba ha definit el noucentisme posant l'accent en la seva vessant estètica i considerant que el moviment consisteix precisament en aquesta reacció classicitzant. L'autor situant el seu origen a França, amb la influència de l'*École Romane*, i no a Itàlia, Vegeu Vallcorba, Jaume (1994). *Noucentisme, mediterraneisme i classicisme. Apunts per a la història d'una estètica*. Barcelona: Quaderns Crema.

⁴¹ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 180.

poètica de la *Comèdia* destinada a esdevenir canònica en la literatura catalana del segle XX."⁴² La traducció de la *Divina Comèdia* per part de Sagarra, tot i arribar en un moment en què el clima cultural italianista s'havia dissolt, responia de forma tardana a l'aspiració de disposar d'una nova traducció completa i en vers de la *Commedia* que desplaçés la versió d'Andreu Febrer a la categoria de clàssic medieval, aspiració gestada i no satisfeta durant els darrers anys d'apogeu del noucentisme entorn a les celebracions del centenari dantesc.

Tant la *Commedia* com la figura de Dante Alighieri es van connotar en termes nacionalistes, si bé no era la primera vegada que es duia a terme una operació similar. En aquest sentit, no sembla casual que l'impuls de les traduccions i el discurs italianista, ambdós vinculats al projecte noucentista i, per tant, als discursos del catalanisme polític, confluïssin precisament en la figura i l'obra el poeta italià. Des de la recepció de la *Commedia* dantesca en època medieval, es poden establir vincles entre aquesta i el seu ús en la legitimació de la llengua catalana com a llengua de prestigi o en la configuració de poètiques d'autors catalans. En aquest sentit, Costanzo Di Girolamo ha considerat que la versió d'Andreu Febrer va influir Ausiàs March:

En realitat, l'obra del Dant autoritzava, conferia autoritat, a una llengua poètica moderna, l'italià, tercera a Europa en prestigi, des de la perspectiva catalana, respecte de l'occità i el francès. Per consegüent, autoritzava el naixement d'una nova llengua poètica, el català precisament, amb March com a padrí: una llengua poètica que podia expressar-se infringint, amb la seua novetat, els paradigmes genèrics trobadorescos, que podia oscil·lar fortament entre els registres estilístics (alts, mitjans i baixos), que no tenia necessitat de models forasters.⁴³

Di Girolamo ha assenyalat que, si bé es calcula que March va començar a compondre poesia entorn a 1425-1430 i Febrer va acabar la versió de la *Commedia* el 1429, el procés de traducció d'aquesta última deuria haver començat anys abans, de manera que és probable que alguns fragments circulessin en els ambients literaris coetanis.

Al seu torn, Rossend Arqués ha resseguit el paper de la recepció de Dante en la gestació de les poètiques de la modernitat en la literatura catalana. En aquest

---

⁴² *Ibíd.*, 224.

⁴³ Di Girolamo, Costanzo (2001). "La *Divina Comèdia* en català". *L'Espill* 7: 131-140.

sentit, ha subratllat la importància de la versió d'Andreu Febrer en el període de la Renaixença al noucentisme, i fins i tot posteriorment, pel fet que la recuperació de Dante va ser "paral·lela i directament proporcional a la reivindicació del passat gloriós de las lletres catalanes, testimoni del qual era precisament aquesta excel·lent traducció"(sic).⁴⁴ L'autor ha apuntat, així mateix, l'ús nacionalista de l'obra dantesca per part del que ha anomenat una tendència política neogüelfa:

[...] trobem així mateix la visió d'aquest poeta [Dante Alighieri] com a fundador de la llengua literària nacional i, en aquest sentit, com a model a seguir en uns anys en què la necessitat d'una llengua literària d'abast nacional era molt sentida, sobretot per part dels noucentistes catalans, però també per altres grups propers al modernisme, que no estalviaven esforços per crear una llengua tan elevada, noble i central -és a dir, un vernacle il·lustre-, com fou la que Dante percaçava arreu d'Itàlia [...]⁴⁵

Arqués fa referència a un fragment de les *Memòries* de Josep Maria de Sagarra en què el poeta recordà com, poc després de la publicació de la traducció de la *Vita nuova* a càrrec de Manuel de Montoliu, aquest es reunia amb altres "exaltats modernistes" en unes golfes que Alexandre de Riquer tenia davant de la catedral per llegir i comentar textos de diversos autors, entre els quals la *Commedia*.⁴⁶ En aquest context, la *Vita nuova* es convertí "no sols en un ideari sentimental i estètic, sinó també en programa polític d'un moviment modernitzador i reformador de la societat, clarament anticapitalista, que veia en la joventut i en la primavera els símbols d'una nova (renovada) vida".⁴⁷ Així mateix, Beatriu esdevingué el "símbol d'aquesta nova Catalunya, jove, pura, ideal" que s'impulsaria des de les files modernistes i noucentistes.⁴⁸

Dante va estar a la base de l'ideari estètic de Torras i Bages, el qual es fonamentà en una sèrie d'autors que el bisbe considerava autoritats en què confluïen capacitat tècnica i expressiva, força visionària i capacitat de veure veritablement l'infinit i la

---

⁴⁴ Arqués, Rossend i Alfons Garrigós (2001). *Sobre el Dant*. Barcelona: Fundació Joan Maragall, Claret. 23-53.

⁴⁵ *Ibídem*.

⁴⁶ *Ibídem*. Manuel de Montoliu va fer referència a la mateixa escena a l'article publicat a *La Veu de Catalunya* amb motiu de la publicació de la traducció de Sagarra. Montoliu, Manuel de (1935). "Josep M. de Sagarra traductor de la Divina Comèdia". *La Veu de Catalunya* 25 de juny 1935: 10.

⁴⁷ Arqués, Rossend i Alfons Garrigós (2001). *Sobre el Dant*. Barcelona: Fundació Joan Maragall, Claret. 41.

⁴⁸ *Ibídem*.

bellesa gràcies a ésser cristians.⁴⁹ Així mateix, el poeta italià va actuar com a model de les tres bases de la poesia de Maragall -espontaneïtat, sinceritat i puresa-, esdevenint en els capítols XVII i VIII de l'*Elogi de la poesia* un exemple de "l'emoció de la poesia, de l'or poètic, del llampegueig de la paraula viva".⁵⁰ Quant a Joaquim Ruyra, Dante va actuar com a inspirador de la seva obra i dels seus conceptes lingüístics.⁵¹ Pel que fa a la poètica noucentista, Arqués considera que falten estudis aprofundits sobre diàleg dels principals autors noucentistes amb l'obra de Dante. Apunta com a mostra del diàleg de Riba amb l'obra dantesca una referència al *topos* del pelegrí, representat tant pel mite de Dante exiliat com pel Dante protagonista de la *Commedia*, en un vers de les *Elegies de Bierville* (1942).⁵² Al seu torn, Gavagnin ha considerat que les aproximacions a Dante en el context del darrer noucentisme, sobretot entorn a la celebració del centenari, s'expliquen per unes preocupacions constants en el context coetani, que resumeix en tres eixos: classicisme, nacionalisme i catolicisme.

Per una banda, el procés de creació d'una historiografia literària nacional impulsa una primera i important tasca de recerca per a una història del dantisme català, amb la finalitat de mostrar la seva especificitat en l'àmbit ibèric segons una perspectiva coherent amb l'ideal classicista. Per l'altra, les aspiracions nacionalistes advertides i propagades amb intensitat creixent (en sintonia amb el clima polític europeu dels anys vint) afavorien la consagració del Dante patriota, en el doble vessant de creador de la llengua literària italiana i de model d'integritat i fermesa política. Finalment, va ser el component religiós el que va contribuir de manera decisiva a despertar una mena de culte dantesc.⁵³

La versió de Josep Maria de Sagarra de la *Divina Comèdia* a les pàgines de *La Veu de Catalunya* es va interpretar des d'un bon principi en clau nacionalista, seguint les línies apuntades fins ara quant als discursos entorn a les traduccions, l'italianisme i la figura de Dante. D'una banda, es va considerar una oportunitat per a la fixació i el lluïment de la llengua catalana que havia de contribuir a consolidar la reforma fabriana i dotar de prestigi el català modern. D'altra banda, es va interpretar com una tasca amb valor patriòtic. Així la van presentar Manuel Brunet i Manuel de

---

⁴⁹ *Ibidem*, 43.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, 44.

⁵² *Ibidem*, 46.

⁵³ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 206.

Montoliu en els dos articles que van aparèixer a les pàgines de *La Veu de Catalunya* poc abans de l'inici de la publicació. En l'article aparegut en portada el 16 de juny de 1935, després de donar a conèixer la iniciativa, Manel Brunet recollia en poques línies alguns dels arguments exposats fins ara quant a l'ús de les traduccions i del Dant per a la legitimació del català com a llengua de cultura:

Fa uns quants anys que l'idioma català està completament fixat. Ha arribat, doncs, l'hora de plenitud que permet aquesta gran empresa. Però la "Divina Comèdia" havia de traduir-la un gran poeta, i un poeta ha de traduir-la en vers. Moltes literatures no s'han atrevit a aquesta aventura. La llengua catalana, com he dit, l'ha intentada diverses vegades, però la versió antiga d'Andreu Febrer, que més que un poeta era un erudit, és massa gòtica, i els autors de les versions modernes no disposaven d'un idioma en el punt dolç en què es troba ara la llengua catalana.⁵⁴

Així mateix, atribuïa un valor patriòtic a la iniciativa:

Suposo que aquesta notícia commourà la gent de lletres i els patriotes. Traduïda pel nostre gran poeta, l'obra màxima de la poesia cristiana serà el millor homenatge que ell i LA VEU DE CATALUNYA poden oferir a la nostra literatura, un monument a l'idioma. [...]

Com que la "Divina Comèdia" té cent cants, la traducció i els comentaris duraran quatre anys. L'empresa potser no té res de periodístic. Segurament un diari d'informació no voldria publicar a cap preu una obra com aquesta. Però un diari patriòtic es pot permetre la il·lusió de fer aquest homenatge a la llengua catalana. Suposem que els nostres lectors compartiran aquesta il·lusió nostra. I també fa una certa emoció donar quatre anys d'actualitat a un tema tan noble.⁵⁵

Manuel de Montoliu també subratllà el caràcter patriòtic de l'empresa, alhora que atorgà la labor de Sagarra un valor èpic. L'autor dedicà bona part del text a elogiar el caràcter èpic de la iniciativa i a desgranar les que considerava que serien les dificultats de la tasca de traducció, tancant-lo amb una metàfora naval en la mateixa línia:

Jo confesso que quan em vaig assabentar de la gran notícia [la imminent traducció], vaig exultar i vaig donar gràcies a Déu de veure com tornaven a créixer fortes, poderoses i gegantines les ales del qui estava destinat a ésser l'àliga imperial de la nostra poesia èpica i hereu de Jacint Verdaguer. El nostre gran poeta, acceptant aquest compromís, ha gosat quelcom digne d'ell i digne de la pàtria. [...]

Com si Josep M.ª de Sagarra fos ja embarcat per a emprendre un llarg periple per terres ignotes, jo avui el saludo amb un afectuosíssim "Bon viatge!" i amb la seguretat

---

⁵⁴ Brunet, Manuel (1935). "Una bona notícia". *La Veu de Catalunya* 16 de juny 1935: 1, 19.

⁵⁵ *Ibíd.*

absoluta que ell sortirà triomfant de totes les dificultats. La nau -ja ho saben els nostres lectors- salpa demà del port de LA VEU DE CATALUNYA. (sic)⁵⁶

El propi Sagarra, en un article publicat també a *La Veu de Catalunya* l'endemà de l'aparició del text de Montoliu, es referia al seu projecte en uns termes que, si bé no feien referència explícita al valor patriòtic de la traducció, eren perfectament coherents amb l'ideari noucentista i el seu contingut nacionalista:

Jo crec sincerament que interessar el nostre públic al voltant de la figura del Dant és una obra *sana* i *útil* des de tots els aspectes. En una època pobra d'imaginació i excessivament interessada per contingències fugisseres o epidèmiques, res no fa tan *bon servei* a les ànimes com aquell etern vi ranci del celler dels antics (la cursiva és nostra).⁵⁷

Com ja hem apuntat en l'apartat anterior, Sagarra va haver d'interrompre la publicació de la versió poètica a les pàgines del diari amb la irrupció de la guerra i va reprendre la traducció en el context de postguerra. Tant si la labor es va dur a terme des de l'exili com si es va acomplir de retorn a Catalunya, es tractà d'una tasca clandestina que es pot inscriure en les activitats vinculades a la resistència que va dur a terme Josep Maria de Sagarra durant els primers anys de la dictadura. El projecte va mantenir alguns elements de continuïtat, com ara la participació de Francesc Cambó, ja fos directament o a través de l'editorial Alpha, o el format que afegia un comentari del traductor a cada cant del poema. Pel fet de completar-se en un clima cultural i polític completament divers al de 1935 i 1936, per bé es pot atribuir a la seva realització un component polític en clau de resistència i de responsabilitat amb la llengua i la cultura catalanes, la versió poètica de postguerra no es va interpretar de la mateixa manera que s'havia fet en els anys de preguerra. Ho il·lustren els dos articles de Manuel Brunet i Antoni Vilanova, respectivament, que van aparèixer a la revista *Destino* amb motiu de la publicació del tercer i últim volum de la traducció per part de l'editorial Alpha, i que van destacar el valor tècnic i, sobretot, religiós de l'obra.

---

⁵⁶ Montoliu, Manuel de (1935). "Josep M. de Sagarra traductor de la Divina Comèdia". *La Veu de Catalunya* 25 de juny 1935: 10.

⁵⁷ Sagarra, Josep Maria de (1935). "La meua traducció del Dant". *La Veu de Catalunya* 26 de juny 1935: 7.

4. El públic i la falla: obra popular?

En l'apartat anterior, hem presentat l'encaix del projecte de traducció de la *Divina Comèdia* de Josep Maria de Sagarra en dos fenòmens estretament vinculats al noucentisme: l'italianisme i l'impuls de les traduccions al català. Tot i així, en les línies que ens ocupen volem matisar aquesta adscripció de la traducció de Sagarra en l'estela del noucentisme apuntant que, si bé el projecte de traducció i la lectura que se'n va fer en clau programàtica són coherents amb algunes formulacions d'aquest moviment, la traducció no pot considerar-se pròpiament una traducció noucentista. Per fer-ho, ens centrarem en la concepció del poema dantesc per part de Josep Maria de Sagarra i en els seus criteris de traducció, aspectes a partir dels quals es poden explicar algunes solucions concretes de la versió poètica i l'elecció d'un model de llengua allunyat del propi de les traduccions noucentistes.

Les finalitats programàtiques per a les quals es van impulsar les traduccions d'obres de la literatura universal al català a partir de la Renaixença i, sobretot, en el marc del noucentisme van contribuir a l'aposta per un model de traducció que prioritzà la llengua i la cultura d'arribada, de manera que, tal com ha assenyalat Ferran Toutain, "les versions produïdes pels traductors que han seguit el model noucentista s'expliquen més bé per la idea d'integració en un sistema de la llengua d'arribada que no pas per la relació amb els textos de partida".⁵⁸ Segons l'autor, es tracta d'una tendència que s'observa de forma generalitzada en "cultures amb tradició feble o interrompuda que han utilitzat la traducció per desenvolupar les possibilitats literàries de les seves llengües".⁵⁹ Seguint Lefevere, identifica la pròpia ideologia del traductor i la poètica dominant a la literatura d'arribada en el moment en què es produeix la traducció com a factors bàsics que condicionen la tasca de traducció, i assenjala que "les ideologies i les poètiques que segueixen els traductors resulten menys plurals en els moments històrics en què una comunitat es proposa redreçar la seva literatura".⁶⁰

---

⁵⁸ Toutain, Ferran (1997). "Traducció i models estilístics". *Traducció i literatura. Homenatge a Àngel Crespo*. Editat per Soledad González Ródenas i Francisco Lafarga. Vic: Eumo. 64.

⁵⁹ *Ibídem*, 63.

⁶⁰ *Ibídem*, 64.

Toutain explica el model de traducció noucentista a partir de l'estudi de la prosa de Josep Carner. Segons l'autor, des de les files noucentistes es buscava, amb la traducció, completar la reforma fabriana amb la consolidació d'uns models literaris aplicables a tots els gèneres i que contribuïssin al prestigi de la llengua. En termes de Toutain:

[...] no es tractava tant d'utilitzar un llenguatge filològicament impecable com d'adoptar una convenció lingüística que fos percebuda com a genuïna. És a dir, que a les traduccions (i als originals) dels noucentistes apareguessin sovint gal·licismes, anglicismes i castellanismes no tenia la menor importància si la combinació d'arcaïsmes, neologismes i localismes feia el producte final prou estrany per semblar pur. El que es perseguia, doncs, era crear una imatge de puresa i, des de la ideologia ultraconservadora (Fuster 1978: 157) que inspirava el projecte noucentista, en aquesta puresa es fonia el purisme lingüístic amb el puritanisme moral.⁶¹

La posició secundària de la traducció en l'àmbit de la literatura respecte les obres de creació va contribuir a l'ús de la traducció com a banc de proves per a les possibilitats expressives de la llengua, donant lloc a models de llengua més artificiosos que en l'obra de creació. Al mateix temps, aquest caràcter perifèric de la traducció fa que sigui més conservadora quant als models de llengua; en el cas del noucentisme, s'ha dit que el model de traducció proposat pel moviment va ser àmpliament imitat amb posterioritat.

Quant a la traducció de la *Divina Comèdia* per part de Josep Maria de Sagarra, en l'article que va publicar a les pàgines de *La Veu de Catalunya* una setmana abans de l'inici de la publicació dels cants, el traductor apuntà algunes consideracions sobre la seva concepció del poema dantesc i els criteris de traducció amb els quals pretenia dur a terme la seva versió:

El meu intent no és donar al públic una obra erudita, sinó una obra poètica. Com que la forma de la traducció serà la mateixa de l'original, o sigui la tercina rimada, les dificultats de seguir el text amb una fidelitat escrupolosa són tan enormes, que jo, des d'ara, ja hi renuncio. A més a més, ja he dit que el Dant va vestit estones d'una capa gòtica o conceptual, que el fa obscur, difícil i fins poc saborós per a un paladar modern. Jo li respectaré la capa gòtica, però procuraré alleugerir-la tant com pugui perquè se li vegi el ritme del batejar del pit. Si jo fos un savi, faria del Dant una traducció científica; com que només sóc un pobre poeta, intentaré fer una traducció viva i entenedora per a homes de bona voluntat i que si pot ésser canti i es pugui

---

⁶¹ Ibídem, 65.

recitar en veu alta, i si tinc sort, em mantingui a estones aquell dring de metall i aquella pompa florejada de l'hendecasíl·lab dantesc.

A estones suaré bastant, i a estones tiraré al dret, i em donaré per ben pagat si la meva ambició i la meva modèstia contribueixen, dins de Catalunya, a encendre una punta de passió i d'interès als peus de la figura del poeta més gran de tota la literatura cristiana (*sic*).⁶²

Deu dies abans, Manuel Brunet, parlant de la futura traducció de Sagarra, havia anticipat gairebé punt per punt els criteris i la visió del poema per part del traductor, fet que no ens ha de sorprendre si tenim en compte la implicació de Brunet en el projecte des del principi, el càrrec de redactor en cap a *La Veu de Catalunya* que ocupava i l'amistat amb Sagarra, i la comunicació entre ambdós que aquests tres factors probablement implicaven:

Josep Maria de Sagarra diu que no seria lícit fer una traducció massa lliure, però que entre el gòtic i la poesia cal decantar-se a la banda de la vida, o sigui de la poesia. Diu també En Sagarra que el seu propòsit és que la traducció, igual que l'original, es desplegui com una capa magna. Em proposo -diu el nostre poeta- que els cants, malgrat les complicacions històriques i teològiques, es puguin llegir en veu alta i sense recurs de gaires notes. Evidentment deformaria la intenció del nostre poeta si diguéssim que es proposa fer una traducció popular. Serà més exacte dir que es proposa fer una traducció viva.⁶³

Els criteris recollits en aquests dos fragments mostren que Sagarra s'allunya volgutament de l'artificiositat característica del model de llengua emprat en les traduccions noucentistes. Si bé el traductor del poema dantesc segueix priorititzant l'encaix del text en el sistema d'arribada, ho fa seguint uns criteris ben diferents. Manuel Brunet rebutja considerar la traducció de Sagarra una traducció "popular", però hem volgut aturar-nos en aquest qualificatiu pel fet que ens permet introduir dos dels aspectes cabdals de la traducció de Sagarra, en els quals ens centrarem en les línies que segueixen.

D'una banda, Sagarra aposta per una traducció accessible al públic general. El traductor és conscient que la complexitat de la *Divina Comèdia* tant a nivell de continguts (les "complicacions històriques i teològiques" que menciona Brunet) com de forma (la "capa gòtica" a què ambdós fan referència), nivells estretament relacionats en el poema dantesc, dificulta la seva comprensió, i expressa la seva

---

⁶² Sagarra, Josep Maria de (1935). "La meua traducció del Dant". *La Veu de Catalunya* 26 de juny 1935: 7.

⁶³ Brunet, Manuel (1935). "Una bona notícia". *La Veu de Catalunya* 16 de juny 1935: 1, 19.

intenció de prioritzar en la seva versió la facilitat de comprensió per damunt d'una fidelitat "erudita". Una fidelitat, sigui dit de passada, que Sagarra és conscient de no poder aconseguir per la dificultat de l'empresa, com expressarà en el mateix article i reiterarà de forma més o menys explícita en els comentaris que acompanyaran els cants:

Un intent actual de traducció dantesca per a molts pot ésser, o una profanació, o un fracàs, o un impossible, i és fàcil que sobre el Dant i sobre la Divina Comèdia hi hagi qui-sap-los malentesos. Jo, abans de començar la feina, ja m'he fet càrrec de tot això. Crec sincerament que per a traduir el Dant es necessita, primer de tot, audàcia, i després modèstia.⁶⁴

El fet de tractar-se d'una traducció apareguda en premsa podria haver influït en la preeminència d'aquest criteri, per bé que no disposem de cap indicatiu que ho recolzi. Tampoc tenim evidències de si el fet d'acompanyar cada cant amb un comentari explicatiu hauria respost a aquesta voluntat de fer accessible el text dantesco, tot i que, com veurem en l'apartat següent, semblaria coherent amb el contingut dels comentaris.

Al llarg del poema, són moltes les solucions que responen a aquest criteri de traducció, algunes de les quals són especialment il·lustratives pel fet que el mateix Sagarra les comenta, mostrant al lector les dificultats del poema dantesco, explicant les implicacions que la interpretació del text de partida pot tenir en la traducció o justificant les seves tries. Un dels exemples més representatius és la traducció de la bastament debatuda *lonza* del primer cant de l'*Infern*, que Sagarra converteix en una pantera:

La primera bèstia és una "lonza": jo he traduït "lonza" per pantera, seguint tots els traductors i *per fer-me més entenedor dels qui m'han de llegir*. Pròpiament la "lonza" dantesca és un linx, animal no tan terrible ni devorador com una pantera. És innecessària, però, aquesta fidelitat zoològica, perquè el que Dant vol presentar és un felí àgil, de pell tigrada i elegant (la cursiva és nostra).⁶⁵

Un altre exemple significatiu de com Sagarra opta per simplificar alguns aspectes que podrien resultar particularment críptics, facilitant alhora la labor de traducció,

---

⁶⁴ Sagarra, Josep Maria de (1935). "La meua traducció del Dant". *La Veu de Catalunya* 26 de juny 1935: 7.

⁶⁵ Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. La Selva, les feres i Virgili". *La Veu de Catalunya* 10 de juliol 1935: 8.

el trobem en el cant XX de l'*Infern*, en una solució que també comenta el propi traductor:

Al final d'aquest cant ens trobem amb una curiosa mostra d'astronomia de l'època. Diu el poeta: "Anem, que ja toca el límit dels dos hemisferis, ran de l'ona, sota Sevilla, Caïn i les espines"; jo he traduït simplement, en lloc de "Caïn i les espines", la Lluna, perquè cap lector modern corrent no hauria entès que, en el temps del Dant, la gent del poble deia que les taques de la Lluna eren Caïn que aixeca enlaire un torcat d'espines.⁶⁶

Aquests són només dos dels molts exemples d'aquesta mena que podem trobar al llarg de la traducció i els quals Sagarra justificarà apel·lant la voluntat de fer el text comprensible al públic. Aquesta voluntat d'aproximar el text al lector s'observa també en el model de llengua escollit per Sagarra en els comentaris, on trobem paraules o expressions col·loquials, recursos destinats a distanciar-se, sovint de forma irònica, del text dantesc o dels seus comentaristes, establint un vincle de complicitat amb el lector, o aportant referències que poden aproximar els continguts del poema a l'univers referencial del lector coetani a la traducció. Entre d'altres, trobem expressions com ara "aquests comentaristes solen ser d'una xafarderia, d'una riquesa de detalls, i d'unes ganes de treure els drapets al sol, que meravellen"⁶⁷, "si no fos la cita del Dant, no s'hauria cantat mai més d'ell gall ni gallina"⁶⁸ o "emprant un vulgaríssim mot català, podríem dir-ne els panxacontents".⁶⁹

La qualitat de popular que Brunet negava a la traducció de Sagarra ens permet subratllar un altre aspecte implícit en els fragments dels respectius articles de Brunet i Sagarra citats més amunt i que ha estat apuntat per Rossend Arqués. Segons l'autor, la visió que té Josep Maria de Sagarra del poema dantesc no es el d'un poema sagrat, sinó el d'una faula. Si bé l'afirmació pot semblar excessiva si tenim en compte que el mateix Sagarra subratlla el valor de la *Commedia* com a gran obra de la literatura cristiana en nombroses ocasions al llarg dels comentaris

---

⁶⁶ Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Màgia i bruixeria". *La Veu de Catalunya* 1 d'abril 1936: 7.

⁶⁷ Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Brunet Llatí". *La Veu de Catalunya* 22 de gener 1936: 8.

⁶⁸ Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Penes infamants". *La Veu de Catalunya* 4 de març 1936: 7.

⁶⁹ Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. La porta infernal i els indolents". *La Veu de Catalunya* 7 d'agost 1935: 8.

que acompanyen els cants, aquesta concepció del poema permet explicar algunes de les solucions de la traducció. Arqués exemplifica aquesta visió citant els primers versos de la versió del poema dantesc ("Al bell mig de la ruta de la vida,/ vaig caure, esgarriat del bon camí,/ dins d'una fosca selva espesseïda"⁷⁰), en què considera que l'adjectiu "bell" accentua el to col·loquial. També al cant I trobem l'ús de l'expressió "vet aquí" (v. 32), que de forma tant o més il·lustrativa que ens situa en un model de llengua proper al de la rondallística o al de la cançó popular. Algunes d'aquestes eleccions seran explicades per Sagarra en els comentaris; el cas més clar, també mencionat per Arqués, es troba al comentari al cant III:

Seguint la traducció medieval d'Andreu Febrer, o la moderna traducció de Verdaguer i Callís, hauria pogut dir el "per me si va" amb les paraules "per mi hom va": la traducció és justa i fidelíssima. Però, aquest "hom va", ultra el seu encarcament una punta savi i poc viu en el nostre familiar llenguatge, em sona a l'oïda d'una manera dura i poc musical. [...] Aleshores, atenent-me a la força popular, viva i directa que té la poesia del Dant, malgrat la seva sàvia i complicada arquitectura, em va semblar que [...] podria interpretar jo d'una manera més viva la intenció dantesca, emprant el "per mi aniràs", forma que té un punt de retòrica de rondalla popular i de cançó [...]⁷¹

Arqués ha assenyalat que la concepció que té Sagarra de la poesia popular i, per tant, de la *Commedia* en tant que poema popular arrela en la cultura romàntica i postromàntica "per mitjà d'una retòrica poètica d'aparent simplicitat", fet que no implica una manca de control dels recursos ni dels continguts activats per a crear aquest efecte de popularitat. En aquest sentit, considera que Sagarra té una visió romàntica del Dant, el qual interpreta com "la veu del *Volkgeist* italià".⁷²

Aquesta aposta per una traducció de la *Divina Comèdia* amb un model de llengua accessible i d'acord amb una concepció del poema dantesc que l'acosta a la literatura popular és coherent amb el conjunt de la producció de Sagarra. S'ha dit que Josep Maria de Sagarra desconcertava en el passat i desconcerta encara ara, i Xavier Pla ha presentat com a prova d'aquest fet la posició inestable del poeta dins

---

⁷⁰ Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant primer. L'esgarriament, el fals camí i la guia segura". *La Veu de Catalunya* 3 de juliol 1935: 8.

⁷¹ Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. La porta infernal i els indolents". *La Veu de Catalunya* 7 d'agost 1935: 8.

⁷² Arqués, Rossend (2004). "Reescriure Dante. La *Comèdia* de Sagarra i de Mira". *Reduccions: revista de poesia* 81-82: 220-221.

el cànon de la literatura catalana.⁷³ Són moltes les aportacions, no sempre coincidents, que han intentat mostrar els seus possibles punts de contacte amb altres grups o moviments coetanis, especialment el modernisme i el noucentisme, amb els màxims representants dels quals va coincidir en un mateix clima cultural. Tot i així, juntament amb Josep Pla, sovint ha estat considerat un cas a part.⁷⁴

Dues de les particularitats de l'obra de Sagarra que s'han tendit a subratllar es poden introduir a través de la seva consideració com a poeta popular, fórmula amb la qual s'hi refereix Joan Fuster.⁷⁵ D'una banda, Sagarra va esdevenir un personatge públic de primer ordre i la seva popularitat s'ha comparat a la de Jacint Verdaguer o a la d'Àngel Guimerà, fet que s'ha considerat excepcional en un context en què l'artificiositat noucentista havia contribuït més aviat a allunyar la poesia d'un públic ampli.⁷⁶ Aquesta popularitat es va veure afavorida per la voluntat de l'autor d'aproximar la seva obra al públic; en aquest sentit, Josep M. Balaguer ha assenyalat que "Sagarra vol fer una poesia que connecti, com el seu teatre, amb els interessos i els sentiments d'un poble-públic, una poesia que perpetuï la funció de la poesia tradicional de ser present en els actes de la vida quotidiana de la societat [...]".⁷⁷ D'altra banda, s'ha subratllat l'interès de Sagarra pel llenguatge popular, que incorpora en un model de llengua que Xavier Fàbregas ha descrit -referint-se al teatre però assenyalant un tret aplicable a altres àmbits de la producció de l'autor- en termes de joc funabulesc entre l'expressió popular i el virtuosisme culte.⁷⁸

Una de les crítiques que més reiteradament s'ha fet a la versió de Josep Maria de Sagarra de la *Divina Comèdia* és que l'estil del traductor encobreix en excés el text dantesc; en aquest sentit, s'ha dit que el text "sagarreja".⁷⁹ Aquest estil, coherent

---

⁷³ Rossich, Albert (coordinació). *Panorama crític de la literatura catalana*. Barcelona: Vicens Vives, 2010. Vol. V de *Segle XX. Del modernisme a l'avantguarda*. Sota la direcció d'Enric Bou. 6 vols. 2009-2011. 594.

⁷⁴ *Ibidem*, 598-610.

⁷⁵ Fuster, Joan (1985). *Literatura catalana contemporània*. Barcelona: Curial. 219.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Rossich, Albert (coordinació). *Panorama crític de la literatura catalana*. Barcelona: Vicens Vives, 2010. Vol. V de *Segle XX. Del modernisme a l'avantguarda*. Sota la direcció d'Enric Bou. 6 vols. 2009-2011. 454.

⁷⁸ "Sagarra i Castellarnau, Josep Maria". *Diccionari de la traducció catalana*. 13 de juliol 2018. <http://www.visat.cat/diccionari/cat/traductor/773/sagarra-i-castellarnau-josep-maria.html>

⁷⁹ Narcís Comadira ha recollit aquesta crítica per tal d'assenyalar que, per contra, en realitat és Sagarra qui "danteja", influït pel poema que versiona. Comadira, Narcís (2002). *L'ànima dels poetes*. Barcelona: Ara llibres. 156-165.

amb els criteris de traducció que expressa Sagarra des de l'inici del projecte i amb la concepció que té el traductor del text original, permet matisar la consideració de la versió de Sagarra de la *Divina Comèdia* com una realització tardana del noucentisme: si bé el projecte s'inscriu en l'estela del moviment, la traducció no pot considerar-se pròpiament noucentista.

Val a dir que fins ara ens hem referit només a exemples extrets dels 28 cants i dels 27 comentaris de *l'Infern* que es publicaren a les pàgines de *La Veu de Catalunya*. Sagarra els va sotmetre a una profunda revisió i va completar la traducció de la versió del poema dantesca abans de la seva aparició en volum durant la postguerra, fet que ens podria portar a plantejar-nos si les consideracions exposades fins aquí són aplicables també en la versió completa i definitiva del poema. Algunes de les solucions, explicacions d'aquestes en els comentaris i expressions col·loquials que recolzen l'aposta per una versió accessible al lector comú i propera a la llengua popular es mantenen en la versió definitiva de la traducció i dels comentaris, tot i que d'altres es perden en una tasca de revisió en la que alguns autors han assenyalat un canvi de criteris de traducció. En la següent secció del treball ens ocuparem de la comparativa entre les dues versions i dels motius que haurien pogut motivar les variables.

5. Dos moments, dues versions

La cronologia pròpia del projecte de traducció de la *Divina Comèdia* ha fet que disposem de dues versions de la traducció dels 28 primers cants de l'*Infern* i dels 27 primers comentaris corresponents, fet que permet un estudi comparatiu entre dos estadis de la traducció o, si es vol, de dues versions d'un mateix text a càrrec d'un mateix traductor. Gabriella Gavagnin ha assenyalat les possibilitats que ofereix aquest tipus d'estudi aplicat als cants i ha dut a terme una anàlisi de les variants per tal d'individuï les tendències o els criteris generals a què responen.⁸⁰ L'autora ha classificat les variants en tres grans blocs: les de tipus lingüístic, les de tipus estilístic i les que afecten el contingut. Pel que fa a als dos primers tipus, l'autora considera que les variants són poques i especialment de tipus gramatical. Segons Gavagnin, les correccions de tipus lingüístic responen sobretot a l'evolució del català literari i no es poden atribuir, per tant, al context específic de la traducció del poema dantesco. Quant als canvis estilístics, els atribueix principalment a la recerca de més precisió en la tria lexical i, en menor mesura, a la correcció de repeticions que afecten elements lèxics rellevants -si bé la riquesa lèxica de la primera versió fa que siguin poques-, a la substitució de fórmules col·loquials en moments de forta tensió dramàtica i a un reequilibri dels registres per tal de distribuir millor o moderar les expressions col·loquials.⁸¹

Així mateix, observa que el gruix de les variables derivades de la revisió obeeixen a la pèrdua o a la recuperació d'elements de contingut. En aquest sentit, considera que la revisió busca més fidelitat respecte l'original, tant en els continguts, les imatges i els matisos com en la seva distribució en els versos, donant lloc, així, a noves preocupacions estilístiques. Inclou en aquest tipus de variants les que esmenen desviacions de significat o omissions, les que afecten aspectes ideològics del poema dantesco i la reordenació del contingut seguint la sintaxi original.⁸²

A partir d'aquesta aproximació a les variants, Gavagnin considera que entre les dues versions es produeix un canvi en els criteris de traducció. En aquest sentit, "les dues versions, separades per una distància abismal, reflecteixen dos mètodes

---

⁸⁰ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 228-239.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

de treball completament oposats: el primer vol conservar el nucli de contingut en una forma lèxica, sintàctica i discursiva deliberadament independent i nova", mentre que el segon es basa en reescriure l'original "amb escrupolositat i humilitat, gairebé segons la praxi de les versions interlineals dels textos sagrats".⁸³ En aquest sentit, la primera versió acostuma a "apartar-se sense gaires escrúpols del dictat de l'original, tant que la preocupació per escurçar aquesta distància, sorgida a l'hora de revisar la feina, obliga a Sagarra a tornar a traduir sovint versos sencers, que n'arrosseguen d'altres quan les esmenes invaliden les rimes".⁸⁴

Pel que fa a les raons que podrien haver motivat aquest canvi en l'aproximació del traductor, Gavagnin planteja dues hipòtesis. D'una banda, Sagarra hauria volgut, en un primer moment, d'assimilar un ritme, un llenguatge i un estil propis, per després moderar la distància respecte el text de partida, fet que implicaria considerar la primera versió provisional ja en el moment en què es publicava a les pàgines de *La Veu de Catalunya*. L'únic indici per fonamentar aquesta hipòtesi el trobem en l'article que publicà el mateix Sagarra a les pàgines de *La Veu de Catalunya* el 26 de juny del 1935, una setmana abans de l'aparició del primer cant, en què fa referència al text que publicarà en premsa com a "primícies" de la seva traducció: "[...] he rebut també lletres d'amics i paraules d'afecte, referents a la traducció de la 'Divina Comèdia' que jo m'he proposat de dur a terme, i les primícies de la qual sortiran periòdicament damunt les planes de LA VEU DE CATALUNYA".⁸⁵

D'altra banda, Gavagnin apel·la el canvi en el clima cultural entre el moment d'elaboració de la primera versió i el moment de revisió. En aquest sentit, considera que durant la postguerra "Sagarra posà en qüestió el criteri inicial i potser es va adonar que, de la *capa gòtica*, no se'n podia alliberar de manera indolora, perquè llavors el cor deixava de ser autèntic".⁸⁶ Rossend Arqués presenta una explicació similar al canvi de criteris de traducció a què apunta l'estudi de les variants entre les dues versions de Sagarra. En paraules de l'autor, "la forta revisió a què el poeta català va sotmetre els cants publicats anteriorment era un índex clar

---

⁸³ *Ibídem*, 236.

⁸⁴ *Ibídem*, 233.

⁸⁵ Sagarra, Josep Maria de (1935). "La meua traducció del Dant". *La Veu de Catalunya* 26 de juny 1935: 7.

⁸⁶ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 239.

de la serietat del seu treball, però indicava també un gran canvi en la manera de traduir: condicionat, potser, per la dramaticitat de la guerra i la postguerra, la llibertat de què havia fet gala a l'inici del repte havia minvat i s'havia transformat en un major respecte de l'original, tot i persistir en la voluntat de fer un text viu i entenedor".⁸⁷

Pel que fa als comentaris que acompanyen cadascun dels cants, no tenim constància de cap aproximació comparativa similar ni de cap altre treball que se n'ocupi amb detall. El seu estudi pot ajudar a la comprensió d'aspectes com ara la concepció per part del traductor del poema i de la labor de traducció, les traduccions preexistents o les fonts utilitzades, o la interpretació de certs passatges en la que es basa la versió. En conjunt, representen una eina útil per a l'estudi, ja sigui de la versió de la *Divina Comèdia* en concret com dels treballs de traducció de Josep M. de Sagarra en un sentit més ampli.

Un aspecte que cal tenir en compte en tota aproximació als comentaris és la qüestió de l'atribució del seu contingut. Si bé Josep Maria de Sagarra en molts casos proporciona una referència més o menys clara de l'origen de moltes de les idees que hi recull, ja sigui aportant el nom del comentarista, una referència bibliogràfica més o menys completa de la font de la qual ha extret el que exposa o expressant de forma clara que es tracta d'una aportació personal, en molts altres no ho especifica. Tot i així, es pot considerar que, en tant que Sagarra les recull en els seus comentaris, les idees que hi figuren són acceptades pel traductor o, si més no, preses en consideració; per tant, condicionen de forma més o menys directa la seva concepció, la seva interpretació i la seva traducció del poema dantesc, fet que n'autoritza un estudi per a entendre alguns aspectes del projecte de traducció.

No és el nostre objectiu aquí el de resseguir les línies interpretatives a què es poden adscriure i els comentaristes als quals es poden atribuir cadascun dels punts tractats als comentaris de Sagarra, per bé que es tractaria d'un treball útil per a cartografiar els horitzons interpretatius de què es va servir el traductor per a l'elaboració de la traducció i les implicacions que aquests van tenir en la seva versió poètica. No ho és tampoc identificar les edicions de l'original italià i les

---

⁸⁷ Arqués, Rossend (2004). "Reescriure Dante. La *Comèdia* de Sagarra i de Mira". *Reduccions: revista de poesia* 81-82: 216-217.

traduccions anteriors o en altres llengües de què es podria haver servit Sagarra per a la labor d'interpretació i traducció del text dantesc, estudi per al qual una anàlisi dels comentaris podria resultar igualment fonamental, tant per les referències a edicions italianes i a altres traduccions utilitzades que inclouen com per la possibilitat que ofereixen de resseguir les línies interpretatives que han motivat les solucions de certs passatges. En aquest sentit, els comentaris suposen un recurs de gran valor per a un estudi similar al que s'ha plantejat per algunes versions de Sagarra del teatre de Shakespeare,⁸⁸ de les quals es disposa de més d'una versió però no d'un conjunt de comentaris del mateix traductor com en el cas de la *Commedia*.⁸⁹

En les línies que ens ocupen, apuntarem una primera aproximació als comentaris, centrant-nos en el tipus de continguts que hi inclou Sagarra i en les variants que presenten, en termes generals, les versions publicades respectivament a *La Veu de Catalunya* i a la primera edició de *l'Infern* a càrrec de l'Editorial Alpha, per tal d'individuï, com ha fet Gabriella Gavagnin amb els cants i seguint les línies que ha proposat, les tendències o els criteris generals que les regeixen, perllongant així la seva aproximació dels cants als comentaris.⁹⁰

Quant al contingut dels comentaris apareguts en premsa els anys 1935 i 1936, es pot agrupar en quatre grans blocs d'acord amb la funció a què volen respondre: assistir el lector en la comprensió del text, guiar-lo en la construcció dantesca, aportar valoracions personals de Sagarra, i justificar solucions de la traducció i continguts dels comentaris. La selecció del tipus de continguts que inclouen els comentaris mostra el seu caràcter explicatiu quant al text dantesc i al projecte de traducció, fet que els inscriu en la voluntat del traductor de facilitar l'accés al text

---

⁸⁸ És un exemple d'aquest tipus d'estudi la tesi de Vanessa Palomo Berjaga dedicada a la traducció de Josep Maria de Sagarra de *Macbeth*. Palomo Berjaga, Vanessa (2016). "Josep Maria de Sagarra, traductor de "Macbeth": anàlisi i comparació amb l'original de Shakespeare i amb les traduccions franceses, castellanés i catalanes precedents". Tesi doctoral. Universitat Pompeu Fabra.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ Val a dir que Gabriella Gavagnin ha utilitzat en el seu estudi el text aparegut a *La Veu de Catalunya* i el de la primera edició en tres volums de bibliòfil a càrrec de l'editor Joan Sellent Sucre. En el present treball, ens hem servit de la versió apareguda en premsa i de la primera edició de l'Editorial Alpha en tres volums, per tractar-se de la primera edició en volum accessible a un públic general. Vanessa Palomo Verjaga ha proposat una comparació dels diferents estadis de la traducció de Josep M. de Sagarra de *Macbeth* en què ha considerat estadis diferents la versió apareguda en l'edició de bibliòfil i la de difusió general que publicà posteriorment l'editorial Alpha, les variants de les quals ha contrastat amb el manuscrit original (*ibídem*).

al lector que ja hem apuntat en tractar els criteris de traducció de la versió publicada a *La Veu de Catalunya*.

Els continguts destinats a facilitar la comprensió del text dantesc són els que ocupen la major part dels comentaris. Val a dir que el sol fet de projectar un comentari per acompanyar cada cant per a la seva publicació en premsa en un format que Gavagnin considera, si no fos per la impaginació diversa, proper al fulletonesc,⁹¹ sembla apuntar que la funció d'aquest comentari serà precisament la d'assistir el lector en la comprensió d'un text de la densitat i la complexitat de la *Commedia*. Entre les anotacions dedicades a aquest fi, trobem explicacions extenses de punts particularment importants o obscurs del poema, consideracions referents al context historicocultural coetani a la seva composició, explicacions de caràcter filosòfic o teològic necessàries per a la comprensió del text, identificació de personatges reals o ficticis presents de forma més o menys explícita, aclariments lingüístics amb implicacions directes en la comprensió del contingut, paràfrasis d'alguns fragments i referències, en alguns casos textuals, a altres obres o passatges d'obres que poden contribuir a una lectura més informada del text.

Quant a la funció de guiar el lector a través de la construcció dantesca, identifiquem tres tipus principals d'intervencions. En primer lloc, trobem aquelles relacionades amb la geografia del més enllà; en aquest sentit, Sagarra orienta el lector proporcionant-li explicacions parcials de les parts de l'infern i aclariments d'on es troben Dante i Virgili en cada punt del poema. En segon lloc, els comentaris busquen orientar el lector també en la construcció literària dantesca; en aquest sentit, trobem referències a l'estructura del poema, com per exemple mencions al cant que s'està comentant i el seu encaix en el conjunt de l'obra. En tercer lloc, i en relació amb els altres dos aspectes, són freqüents les recapitulacions o anticipacions que assenyalen relacions entre elements interns del poema i contribueixen a una visió de conjunt d'aquest.

Pel que fa al tercer bloc, Josep M. de Sagarra inclou valoracions personals sobre aspectes relacionats amb l'obra de Dante i l'operació d'interpretació i de traducció, com poden ser les traduccions anteriors, els comentaristes i els comentaris d'aquests, Dante com a poeta i com a personatge històric, la *Commedia*, els

---

⁹¹ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 225.

personatges de l'obra o altres obres literàries mencionades. En relació a les valoracions subjectives del traductor, cal tenir en compte que el sol fet de centrar el contingut explicatiu dels comentaris en un aspecte o un altre ja implica un cert judici d'alguns passatges. En molts casos, els punts en què més s'atura es corresponen als llocs comuns més bastament comentats o popularment coneguts del poema, com ara l'episodi de Paolo i Francesca al cant V o la figura d'Ulisses al XXVI, però en d'altres responen a altres motivacions, com per exemple l'interès personal.

Per últim, i menys freqüents, trobem passatges dels comentaris destinats a la justificació de tries i solucions de Josep Maria de Sagarra en tant que traductor. Aquests poden fer referència tant a aspectes de la traducció dels cants, com ara la interpretació que ha motivat una determinada solució, com als motius pels quals els comentaris posen l'èmfasi en un determinat aspecte.

Una aproximació comparativa als comentaris apareguts a les pàgines de *La Veu de Catalunya* entre 1935 i 1936 i als que va publicar l'editorial Alpha en el volum, dedicat a *l'Infern* l'any 1950 sembla recolzar les hipòtesis de Gabriella Gavagnin i Rossend Arqués quant a les raons que haurien motivat les modificacions (a excepció de la que considera provisionals la traducció i els comentaris apareguts en premsa, per a la qual ja hem assenyalat que no tenim més indicis). Tractant-se dels comentaris al poema i no de la traducció dels versos, no podem parlar pròpiament de criteris de traducció o del grau de proximitat de la versió de Sagarra respecte al text original de Dante, però sí que podem identificar algunes tendències generals en les modificacions que poden suggerir la voluntat de proporcionar una versió més informada i, per tant, de dur a terme un treball més seriós i responsable, d'acord amb les experiències viscudes entre una versió i l'altra i amb el nou context històric i cultural.

En la mateixa línia que en els cants, és a nivell de continguts que es produeixen el major nombre de canvis. En la majoria de comentaris, Sagarra manté gran part del text aparegut a en premsa i fa modificacions de més o menys abast, que solen implicar la substitució o l'addició de continguts, si bé en algun cas se'n suprimeixen. En termes generals, el tipus de continguts es mantenen. Es dedica molt més espai a la paràfrasi i als comentaris breus vers per vers en passatges que anteriorment no es comentaven o en els quals l'atenció es focalitzava en un únic

element central, donant així no només una aproximació a un element particular sinó també una visió més de conjunt. El traductor inclou explicacions d'elements o versos obscurs en els que no entrava en la versió anterior, fet que modifica la relació de personatges o passatges cap als quals guiava l'atenció del lector com a elements rellevants o debatuts pels comentaristes. Segueix amb la tendència a confrontar les diverses interpretacions dels comentaristes i, en ocasions, a aportar els seus propis judicis sobre les interpretacions que proposen. En aquest sentit, dedica molt més espai a exposar aquest tipus de debats, ja sigui perquè presenta interpretacions d'aspectes en els que no es centrava anteriorment o perquè entra en els debats amb més detall.

Quant als comentaristes, els referencia amb més precisió; a tall d'exemple, en la segona versió del comentari del cant X atribueix a Antonio Cesari una interpretació que apareixia sense referenciar a la versió anterior. Si bé segueix incorporant interpretacions que atribueix utilitzant expressions genèriques com "la majoria de comentaristes", "els comentaristes antics" o "els comentaristes moderns", en línies generals s'observa una major preocupació per l'exactitud. Aquesta emergeix també en les referències a conceptes o mites, que en la versió anterior sovint atribuïa vagament, a vegades mencionant només una escola filosòfica, una tradició mitològica o un autor, i que en la versió revisada tendeix a referenciar amb més precisió, afegint la referència bibliogràfica o fins i tot citacions textuais d'altres obres. El criteri per referenciar les obres és, en general, més unificat, si bé no s'observa la mateixa unitat en les referències a noms pròpis, alguns dels quals apareixen catalanitzats, ni en l'idioma de les citacions, ja que en ocasions les tradueix i en d'altres les deixa en la llengua original. Corregeix algunes referències a aspectes diversos com ara la identificació de personatges o la datació de fets; per citar només dos exemples, a la versió en premsa del cant XVII fa referència a Climent IV mentre que a la versió en volum aquest és identificat com a Climent VI, i a la primera versió del comentari del cant XII situa els robatoris de Rinier Pazzo el 1228 mentre que a la segona vers el 1268.

Tots aquests aspectes semblen indicar una interpretació més informada i acurada del poema dantesc, coherent, amb els criteris de traducció més fidels a l'original apuntats per Gavagnin i amb l'aproximació més responsable i seriosa a la tasca de traducció que ha assenyalat Arqués. En aquest sentit, són especialment rellevants

les referències que fa Sagarra als materials i edicions de què disposa en el moment de la revisió. L'exemple més significatiu és la menció explícita, en el comentari al cant XVII, a una edició de la que no podia disposar l'any 1935 pel fet que encara no s'havia publicat. Comentant la traducció que ha donat al vers 73, en què l'original dantesca fa referència a les armes dels sacs dels usurers, escriu:

[...] en la recent edició (Milà, Hoepli 1938) de la Societat Dantesca Italiana, amb les autoritzadíssimes notes de Vandelli, he vist que els tres *becchi* són tres cabrits negres en camp d'or; és a dir, la darrera paraula de la crítica dóna la raó a Pietro Dante, i per això m'he decidit traduir *becchi* per "cabrits", i no per "bocs" com han fet autoritzats traductors.⁹²

Més endavant, en el comentari del cant XXIII, Sagarra torna a mencionar aquesta edició. En aquesta ocasió, el poeta justifica un canvi en la traducció del vers 63 motivat per una diversa interpretació de la paraula "*Clugni*". En la versió apareguda a *La Veu de Catalunya* havia dedicat unes línies del comentari a justificar, a partir de les interpretacions dels comentaristes, la seva traducció per "Colònia" enlloc de "Cluny", mentre que en el comentari de la versió publicada el 1950 transcriu un fragment del comentari anterior i explica el canvi en la seva interpretació d'aquest vers en base a l'edició de la Societat Dantesca Italiana de què no disposava:

En la meua primera traducció d'aquest cant publicat a "La Veu de Catalunya" havia seguit el text que enlloc de *in Clugni per li monaci fassi*, deia *in Cologna per li monaci fassi*. Aquesta versió de Colònia era la més admesa, i jo, en el comentari publicat després a "la Veu", deia:

"La comparació que fa el Dant de les capes dels hipòcrites amb les dels frares de Colònia, dóna lloc a diverses interpretacions per part dels comentaristes. En primer lloc, tots els antics creuen que es refereix a la Colònia germànica, l'actual Köln. Entre els moderns, algú creu que sigui la Cologna, en la regió del Veronès, i fins hi ha qui creu que es tracta de l'abadia de Cluny [...]"

Al cap de cinc anys, quan m'he posat a revisar la meua traducció d'acord amb el material més modern i més autoritzat, em trobo que en l'edició de la Divina Comèdia de la Societat Dantesca Italiana, de l'any 1938, amb el comentari de Vandelli, la *Cologna*, hi era substituïda pel *Clugni*, i Vandelli, en la seva nota, defensa la substitució d'una manera que em sembla justíssima. En el meu primer comentari, jo aportava l'autoritat dels antics exegetes i donava la versió *Clugni* com la menys admissible.⁹³

---

⁹² Alighieri, Dante (1950-1952). *La Divina Comèdia*. Traducció de Josep Maria de Sagarra. 3 vols. Barcelona: Alpha. 206.

⁹³ *Ibídem*, 227.

El fet que Sagarra treballa amb una altra edició del text dantesc també emergeix en passatges en què tant en el comentari a *La Veu de Catalunya* com al de l'editorial Alpha cita una paraula o un concepte de l'original però aquest apareix escrit de forma diferent en una versió i en l'altra. Així, trobem que en la segona versió del comentari al cant XX escriu "*Tiralli*" i "*Pennino*" citant a Dante, mentre que en la primera havia escrit, en el primer cas, a més de "*Tiralli*", també "*Tirolli*", i enlloc de "*Pennino*", "*Appenino*".

Gabriella Gavagnin ja havia apuntat, a partir del seu anàlisi de les variants de les traduccions de preguerra i de postguerra dels cants, el fet que Sagarra havia utilitzat versions diferents del text italià, ja que algunes depenien de tradicions interpretatives diferents. Ho exemplificà amb el vers "E io ch'avea d'error la testa cinta" (III, 31), traduït primer com "I jo que el front premut d'horror tenia" i, després, com "I jo que el front premut de dubte havia", canvi al qual donà la següent explicació:

[...] la primera redacció tradueix *error* amb *horror* mentre que la segona el reemplaça amb *dubte*. En realitat, per a aquest vers existeixen en la història textual de la *Divina Comèdia* dues lliçons (*error* i *orror*) que tenien i tenen partidaris acreditats. Actualment, si Giorgio Petrocchi prefereix llegir *error* (en el sentit de 'dubte'), Sapegno es decanta per *orror*.⁹⁴

Quant a les modificacions lingüístiques, menys nombroses i menys rellevants pel tipus d'estudi que ens ocupa, el criteri que aplica Gavagnin als cants en considerar que hi ha una adaptació a l'evolució del català literari es pot traslladar als comentaris. Pel que fa als canvis estilístics, destaca el fet que, si bé els comentaris no es veuen condicionats per la necessitat d'adequar-se a un original ni d'encaixar en un patró mètric i de rima, dues de les tendències que detecta Gavagnin en els cants s'observen també en els comentaris. D'una banda, Sagarra substitueix o suprimeix algunes fórmules col·loquials en moments de forta tensió dramàtica, com per exemple l'expressió "despertar-se-li la gana" aplicada a Saturn en veure els seus fills, als quals devora sistemàticament per tal d'anul·lar una profecia segons la qual un d'aquests el destronarà.⁹⁵ D'altra banda, observem també un

---

⁹⁴ Gavagnin, Gabriella (2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 228.

⁹⁵ Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Brunet Llatí". *La Veu de Catalunya* 22 de gener 1936: 8.

reequilibri dels registres per tal de distribuir millor o moderar les expressions col·loquials anàleg al que es dona als comentaris, que es concreta en la supressió d'algunes de les moltes expressions familiars que inclouen els comentaris.

6. Conclusions

Una aproximació a la traducció de Josep Maria de Sagarra de la *Commedia* de Dante Alighieri que tingui en compte el seu desplegament temporal i que posi en relació el seu desenvolupament amb la cultura d'arribada en un sentit ampli permet assenyalar-ne alguns trets rellevants tant per explicar aspectes concrets del text com per emmarcar-lo en el seu context cultural.

En el present treball, hem partit del possible encaix de la versió poètica de Sagarra en un conjunt de realitzacions tardanes del noucentisme. En considerar-ne la gestació, les condicions materials -econòmiques i de publicació- i la interpretació per part de la cultura d'arribada amb la consegüent atribució de funcions programàtiques lligades al nacionalisme, la versió de Sagarra es pot inscriure en l'estela del noucentisme. Tot i així, l'atenció als criteris de traducció i a la concepció del text dantesc per part de Josep Maria de Sagarra, i a la seva concreció en el text, matisen aquesta visió, allunyant el text dels models de traducció noucentistes i apropant la versió de Sagarra, a través de la seva doble dimensió popular, al model de llengua i a la poètica pròpies del traductor. Ambdós aspectes no són contradictoris, sinó que contribueixen a il·lustrar la complexitat i la multiplicitat de factors superposats que intervenen en una operació sovint considerada secundària o perifèrica en el sistema literari com és la traducció.

Una aproximació comparativa a dos estadis de la traducció realitzats en moments i, per tant, en contextos diferents, mostra com alguns dels elements a tenir en compte en una aproximació a la versió poètica de Sagarra des de la perspectiva que hem proposat canvien en el temps, subratllant així la importància de la dimensió temporal en un projecte de traducció i en el seu estudi.

Les consideracions apuntades quant a la traducció de la *Divina Comèdia* per part de Sagarra i la seva relació amb el programa noucentista i amb la llengua i la poètica del traductor poden aportar elements de reflexió a dos debats oberts en l'estudi de la literatura catalana contemporània, referents a la naturalesa i als límits del noucentisme i a l'encaix de Josep Maria de Sagarra en el panorama literari coetani. Així mateix, permeten identificar possibles línies de recerca futura com ara un estudi global de la versió de Josep Maria de Sagarra de la *Divina Comèdia*, que

podria contribuir comprensió de l'activitat traductora de Sagarra i al conjunt de la seva producció literària.

7. Bibliografia

Bibliografia primària

Alighieri, Dante (1950-1952). *La Divina Comèdia*. Traducció de Josep Maria de Sagarra. 3 vols. Barcelona: Alpha.

Brunet, Manuel (1935). "Una bona notícia". *La Veu de Catalunya* 16 de juny 1935: 1, 19.

____(1953). "La Divina Comedia de José María de Sagarra". *Destino* 28 de març 1953: 23-24.

Montoliu, Manuel de (1935). "Josep M. de Sagarra traductor de la Divina Comèdia". *La Veu de Catalunya* 25 de juny 1935: 10.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "La meva traducció del Dant". *La Veu de Catalunya* 26 de juny 1935: 7.

Vilanova, Antonio. (1953). "La Divina Comedia, traducida por J. M.ª de Sagarra". *Destino* 28 de febrer 1953: 21.

Relació de les versions de Josep Maria de Sagarra dels cants I-XXVIII de l'*Infern* publicades a *La Veu de Catalunya* per ordre d'aparició

Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant primer. L'esgarriament, el fals camí i la guia segura". *La Veu de Catalunya* 3 de juliol 1935: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant segon. Proemi de l'*Infern*. Defalliment humà i confortació divina. Les tres dones benaurades". *La Veu de Catalunya* 17 de juliol 1935: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant tercer. La porta infernal. El vestíbul dels indolents. El pas de l'Aqueront". *La Veu de Catalunya* 31 de juliol 1935: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant quart. Cercle primer: Els llimbs. Els que no són batejats i els il·lustres". *La Veu de Catalunya* 14 d'agost 1935: 6.

- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant cinquè. Cercle segon: luxuriosos. Minos, pecadors carnals, Francesca de Rimini". *La Veu de Catalunya* 28 d'agost 1935: 6.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant cinquè. Cercle segon: luxuriosos. Minos, pecadors carnals, Francesca de Rimini". *La Veu de Catalunya* 28 d'agost 1935: 6.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant sisè. Cercle tercer: golafres. Cerber, Xiac Florentí i la seva profecia". *La Veu de Catalunya* 11 de setembre 1935: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant setè. Cercle quart: Avars i pròdigs. Plutus. Pena dels avars i pròdigs. La Fortuna. Cercle cinquè: Iracunds". *La Veu de Catalunya* 25 de setembre 1935: 6.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant vuitè. Cercle cinquè: Iracunds. Flegias. Felip Argenti. La ciutat de Lucifer. Oposició dels dimonis". *La Veu de Catalunya* 9 d'octubre 1935: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant novè. L'esfereïment. Les tres fúries. El missatger del Cel. Cercle sisè: Heretges". *La Veu de Catalunya* 23 d'octubre 1935: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant desè. Cercle sisè: heretges. Farinata degli Uberti. Cavalcante Cavalcanti". *La Veu de Catalunya* 6 de novembre 1935: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant onzè. Cercle sisè: heretges. Tomba del papa Anastasi. Distribució dels condemnats, en la ciutat infernal". *La Veu de Catalunya* 20 de novembre 1935: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant dotzè. Cercle setè: rotllo primer. Violents contra el proïsme. El Minotaure. Els ensorraments infernals. El Flegetont i els Centaures". *La Veu de Catalunya* 4 de desembre 1935: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "La Divina Comèdia. Cant tretzè. Cercle setè: rotllo segon. La selva adolorida. Pier de la Vigna i els suïcides. Lano de Siena. Jacob de Sant Andreu i els malgastadors. Un florentí suïcida". *La Veu de Catalunya* 18 de desembre 1935: 8.

- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant catorzè. Cercle setè: rotllo terç. El vell de Creta. Els rius infernals". *La Veu de Catalunya* 1 de gener 1936: 10.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant quinzè. Cercle setè: rotllo terç. Sodomites. Brunet Llatí, Priscià, Francesc d'Accorso, Andreu de Mozzi". *La Veu de Catalunya* 15 de gener 1936: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant setzè. Cercle setè. Rotllo terç. Sodomites: Guido Guerra, Tegghiaio Aldobrandi, Jacopo Rusticucci. Cascada del riu. Gerió". *La Veu de Catalunya* 29 de gener 1936: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant dissetè. Cercle setè. Rotllo terç. Gerió. Usurers. Baixada al cercle vuitè". *La Veu de Catalunya* 12 de febrer 1936: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant divuitè. Cercle vuitè. Fossa primera. Alcavots i seductors: Venedico Caccianimico. Jasó. Fossa segona. Aduladors: Alessio Interminei. Taïs". *La Veu de Catalunya* 26 de febrer 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant dinovè. Cercle vuitè: Fossa tercera. Simoníacs. El Papa Nicolau III". *La Veu de Catalunya* 11 de març 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant vintè. Cercle vuitè: Fossa quarta. Fetillers, bruixots i endevinaires. Anfirao. Tirèsias. Aronta. Manto. Origen de Màntua. Eurípil. Miquel Scotto. Asdente. Bruixes". *La Veu de Catalunya* 25 de març 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant XXI. Cercle vuitè: Fossa cinquena. Baraters. Un magistrat de Luca. Els diables Malesgrapes i Malacua. Farsa infernal". *La Veu de Catalunya* 9 d'abril 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant XXIIè. Cercle vuitè: Fossa cinquena. Baraters. Ciampolo de Navarra. Fra Gomita. Don Miquel Zanche. Combat de dimonis". *La Veu de Catalunya* 22 d'abril 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant XXIIIè. Cercle vuitè: Fossa sisena: Hipòcrites. Els frares guaridors, Catalano i Loderingo. Caifàs i Anàs". *La Veu de Catalunya* 6 de maig 1936: 7.

- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant XXIV. Cercle vuitè: Fossa setena. Lladres. Vanni Fucci". *La Veu de Catalunya* 20 de maig 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant XXV. Cercle vuitè: Fossa setena. Lladres. Cacus. Cinc lladres florentins i llurs trasmudances". *La Veu de Catalunya* 3 de juny 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant XXVI. Cercle vuitè: Fossa vuitena. Consellers fraudulents. Invectiva contra Florència. Ulisses i Diomedes. Viatges i mort d'Ulisses". *La Veu de Catalunya* 17 de juny 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant XXVII. Cercle vuitè: Fossa vuitena. Mals consellers: Guido de Montefeltro". *La Veu de Catalunya* 1 de juliol 1936: 6.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "La Divina Comèdia. Cant XXVIII. Cercle vuitè: Fossa novena. Cismàtics i sembradors de discòrdies: Mahomet. Fra Dolcino. Pier de Medicina. Cúrio. Mosca. Bertran de Born". *La Veu de Catalunya* 15 de juliol 1936: 6.

Relació dels comentaris de Josep Maria de Sagarra corresponents als cants I-XXVII de l'*Infern* publicats a *La Veu de Catalunya* per ordre d'aparició

- Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. La Selva, les feres i Virgili". *La Veu de Catalunya* 10 de juliol 1935: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. El defalliment: les tres santes". *La Veu de Catalunya* 24 de juliol 1935: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. La porta infernal i els indolents". *La Veu de Catalunya* 7 d'agost 1935: 8.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. Els hostes dels llimbs". *La Veu de Catalunya* 21 d'agost 1935: 6.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. Minos i els pecadors". *La Veu de Catalunya* 4 de setembre 1935: 6.
- Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. El gos Cerber. Xiac Florentí; els blancs i els negres". *La Veu de Catalunya* 18 de setembre 1935: 6.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. Plutó, els avars, els pròdigs i els iracunds". *La Veu de Catalunya* 2 d'octubre 1935: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. Felip Argentí. La ciutat de Lucifer". *La Veu de Catalunya* 16 d'octubre 1935: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. La porta de la ciutat de Lucifer". *La Veu de Catalunya* 30 d'octubre 1935: 10.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. Farinata i Cavalcanti". *La Veu de Catalunya* 13 de novembre 1935: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. L'error sobre el papa Anastasi". *La Veu de Catalunya* 27 de novembre 1935: 10.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. Minotaure, centaures, tirans i criminals". *La Veu de Catalunya* 11 de desembre 1935: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1935). "Comentaris a la Divina Comèdia. La selva dels suïcides". *La Veu de Catalunya* 25 de desembre 1935: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. L'origen dels rius de l'Infern". *La Veu de Catalunya* 8 de gener 1936: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Brunet Llatí". *La Veu de Catalunya* 22 de gener 1936: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Tres cavallers". *La Veu de Catalunya* 5 de febrer 1936: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Gerió i els usurers". *La Veu de Catalunya* 19 de febrer 1936: 8.

Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Penes infamants". *La Veu de Catalunya* 4 de març 1936: 7.

Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Papes simoníacs". *La Veu de Catalunya* 18 de març 1936: 7.

Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Màgia i bruixeria". *La Veu de Catalunya* 1 d'abril 1936: 7.

Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Els baratats". *La Veu de Catalunya* 15 d'abril 1936: 5.

Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Facècies de dimonis". *La Veu de Catalunya* 29 d'abril 1936: 7.

- Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. La fossa dels hipòcrites". *La Veu de Catalunya* 12 de maig 1936: 9.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. La fossa dels lladres". *La Veu de Catalunya* 27 de maig 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Lladres i serpents". *La Veu de Catalunya* 10 de juny 1936: 7.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Ulisses flamejant". *La Veu de Catalunya* 24 de juny 1936: 6.
- Sagarra, Josep Maria de (1936). "Comentaris a la Divina Comèdia. Guido de Montefeltro". *La Veu de Catalunya* 8 de juliol 1936: 6.

Bibliografia secundària

- Ardolino, Francesco (2001). "De divines comèdies". *Caràcters* 14: 25.
- _____(2009). "Dante Alighieri". *Diccionario histórico de la traducción en España*. Editat per Francisco Lafarga i Luís Pegenaute. Barcelona: Gredos. 282-286.
- Arqués, Rossend (2004). "Reescrivre Dante. La Comèdia de Sagarra i de Mira". *Reduccions: revista de poesia* 81-82: 215-225.
- Arqués, Rossend i Alfons Garrigós (2001). *Sobre el Dant*. Barcelona: Fundació Joan Maragall, Claret.
- Batllori, Miquel (1964). Pròleg. *Memòries*. De Josep Maria de Sagarra. Barcelona: Aedos (2a edició). Recollit en Miquel Batllori (2001). *Galeria de personatges (Obra CompletaXVII)*. València: Tres i Quatre. 113-118.
- Bosom, Maria (2010). "Josep Maria de Sagarra". *Visat* 9. 13 de juny de 2018. <http://www.visat.cat/espai-traductors/cat/traductor/220/josep-maria-de-sagarra.html>
- Rossich, Albert (coordinació). *Panorama crític de la literatura catalana*. Barcelona: Vicens Vives, 2010. Vol. V de *Segle XX. Del modernisme a l'avantguarda*. Sota la direcció d'Enric Bou. 6 vols. 2009-2011.
- Cardona, Osvald (1953). Ressenya de *La Divina Comèdia*, de Dante Alighieri. Traducció de Josep Maria de Sagarra. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 1955. 2: 95-96.

- Castellanos, Jordi (1995). "El noucentisme: una proposta de cultura". *L'Avenç. Revista d'història i cultura* 194: 20-25.
- _____(2002). "Les traduccions a Catalunya". *Associació d'Escriptors en Llengua Catalana. Federació Galeusca*. 13 de juny de 2018. https://www.escriptors.cat/?q=galeusca_cronologia_ponencies_2002_traduccionsacatalunya
- Comadira, Narcís (2002). *L'ànima dels poetes*. Barcelona: Ara llibres.
- Corbella, Ferran J. (1999). "Josep M. de Sagarra. Un dramaturg entre el modernisme i el noucentisme (1918-1936)". *Revista de Catalunya* 136: 80-118.
- _____(1999). "Josep M. de Sagarra. Un dramaturg entre l'europèisme i el franquisme (1940-1961)". *Revista de Catalunya* 137:98-118.
- Di Girolamo, Costanzo (2001). "La Divina Comèdia en català". *L'Espill* 7: 131-140.
- Fàbregas, Xavier (1972). *Aproximació a la història del teatre català modern*. Barcelona: Curial.
- Fulquet, Josep M (1999). "El primer cant de l'*Inferno* a les versions d'Andreu Febrer i de Josep Maria de Sagarra: una anàlisi de traducció". *Quaderns. Revista de traducció* 4: 95-116.
- Fuster, Joan (1985). *Literatura catalana contemporània*. Barcelona: Curial.
- Gavagnin, Gabriella (2001). "Evoluzione delle strategie traduttive di Sagarra nella versione dell'*Inferno*". *Momenti di cultura catalana in un millennio: atti del VII Convegno dell'AISC, Napoli, 22-24 maggio 2000*. Coordinat per Anna Maria Compagna, Alfonsina de Benedetto, Núria Puigdevall Bafaluy. Vol. 1.
- _____(2005). *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Gibert, Miquel M. (2010). "Goldoni en les traduccions de J. M. de Sagarra i de J. Oliver". *Llengua & Literatura* 21: 311-323.
- Grau Mateu, Josep (2005). "La Lliga Regionalista i la llengua catalana (1901-1923)". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 16: 261-271.
- Grilli, Giuseppe (2007). "Traducciones de la *Comedia*: un desafío catalán". *La Traduzione della letteratura italiana in Spagna (1300-1939). Traduzione e tradizione del testo. Dalla filologia all'informatica. Atti del Primo Convegno Internazionale, 13-16 aprile 2005*. A cura de María de las Nieves Muñiz Muñiz

- amb la col·laboració d'Ursula Bedogni i Laura Calvo Valdivielso. Florència: Franco Cesare Editore.
- Lahuerta, Juan José (1995). "Quatre notes i un epíleg sobre modernisme i noucentisme". *L'Avenç. Revista d'història i cultura* 194: 32-51.
- Mallafrè i Gavaldà, Joaquim (2000). "Models de llengua i traducció catalana". *Quaderns. Revista de traducció* 5: 9-27.
- Manent, Albert (1997). *Del noucentisme a l'exili: sobre la cultura catalana del noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Marco, Josep (1998). "Intertextualitat i traducció: les línies bàsiques d'una relació inevitable". *Intertextualitat i recepció*. Edició de Lluís Meseguer i María Luisa Villanueva. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I. 185-189.
- _____(2000). "Funció de les traduccions i models estilístics: el cas de la traducció al català al segle XX". *Quaderns. Revista de traducció* 5: 29-44.
- Marfany, Joan-Lluís (1995). "Noucentisme: una qüestió prèvia". *L'Avenç. Revista d'història i cultura* 194: 16-19.
- Montero i Aulet, Francesc (2015). "Manuel Brunet i Josep M. de Sagarra: retrat d'una admiració literària". *Estudis Romànics* 37: 451-470.
- Murgades, Josep (1976). "Assaig de revisió del noucentisme". *Els Marges* 7: 35-53.
- _____(1992). Ressenya de *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*, de Maria Josepa Gallofré i Virgili. *Els Marges* 45: 113-115.
- _____(1994). "Apunt sobre noucentisme i traducció". *Els Marges* 50: 92-96.
- _____(2007). Ressenya de *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*, de Gabriella Gavagnin. *Estudis Romànics* 29: 504-505.
- Ortín, Marcel (1998). "Sobre la historicitat de les traduccions: el canvi estilístic". *Intertextualitat i recepció*. Edició de Lluís Meseguer i María Luisa Villanueva. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I. 203-217.
- Palomo Berjaga, Vanessa (2016). "Josep Maria de Sagarra, traductor de "Macbeth": anàlisi i comparació amb l'original de Shakespeare i amb les traduccions franceses, castellanques i catalanes precedents". Tesi doctoral. Universitat Pompeu Fabra.
- Pla, Josep (1961). *Homenots: quarta sèrie*. 2a edició. Barcelona: Selecta.

- Proyecto Boscán. *Catálogo de las traducciones españolas de obras italianas (hasta 1939)*. 13 de juny 2018. <<http://www.ub.edu/boscan>>
- Puig, Lluís M. de (1998). "Francesc Cambó: paradoxes i contradiccions. Una història en revisió". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 39: 367-394.
- Pujol, Dídac (2012). "La creativitat lèxica de Josep Maria de Sagarra: el cas de *La Divina Comèdia*". *Llengua & Literatura* 22: 39-62.
- Riquer, Martí de (direcció). *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel, 1987. Vol. 9. Sota la direcció de Joaquim Molas. 11 vols. 1986-1988.
- "Sagarra i Castellarnau, Josep Maria". *Diccionari de la traducció catalana*. 13 de juliol 2018. <http://www.visat.cat/diccionari/cat/traductor/773/sagarra-i-castellarnau-josep-maria.html>
- Sansone, Giuseppe E. (1990). "Traducció rítmica i traducció mètrica". *Els Marges* 41: 15-27.
- _____(2001). "Traduzione medievale e traduzione moderna: la *Commedia* di Febrer (1429) e di Sagarra (1941)". *La Parola del testo* 2: 291-304.
- Sellent Arús, Joan (1998). "La traducció literària en català al segle XX: alguns títols representatius". *Quaderns. Revista de traducció* 2: 23-32.
- Toutain, Ferran (1997). "Traducció i models estilístics". *Traducció i literatura. Homenatge a Àngel Crespo*. Editat per Soledad González Ródenas i Francisco Lafarga. Vic: Eumo. 63-72.
- Vallcorba, Jaume (1994). *Noucentisme, mediterraneisme i classicisme. Apunts per a la història d'una estètica*. Barcelona: Quaderns Crema.
- Vallverdú, Francesc (2013). "La traducció i la censura franquista: la meva experiència a Edicions 62". *Quaderns. Revista de traducció* 20: 9-16.
- Vidal Alcover, Jaume (1983). "Josep M. de Sagarra, traductor". *Estudis escènics. Quaderns de l'Institut del Teatre de la Diputació de Barcelona* 23: 69-94.